रनं तैर्मया। ग्रंथग्रंथ्यभिधाः स्फुटं तिमुकुळायस्योदये कौमुदा व्याकुर्वन्नपि पत्रमोहतिमिरं ळोकस्य तन्नाम्यति
श्रीअनंतारकदिकदीप्तिपरम व्योमापि नीरानुसनेगोष्टियस्य सुरवप्रकाशशशिनं तं नौमि विद्यागुरुं। वैदिकमा
र्गविध्वस्ततिरपिसम्यक् सुरक्षितं वक्रे। नयविजितवादिवृंदस्तस्य जयति विबुधेश्वराचार्यः। तद्दोयवेदकाउन्म
त्यमयदिद्दचो भूरिशास्त्रवाविचारः गुणानितपर्णाः समुदितपरमं ब्रह्मबोधप्रसूनः। साक्षाद्दृश्यावचेयं ददृशतफळं
श्रीविवित्स्वेग्राम्याद्दः संसाराक्लेत्यतापप्रश्वमनमनिपुणस्तन्यते कल्पवृक्षः। कीर्त्यापादं वंदनां हुंन्नमपतिश्रीजैत्र
देवात्मजेबुध्योभ्राम्यतिभूत ळंसहमहादेवेनतं खिध्याति। योगी द्वैपरिमुंचति ह्निति भरप्रोद्धृत दीर्घत्वचांअने द्वं
तोपवनस्यमंडनकरं प्रस्तौमिकल्पद्रुमं। श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्या प्रारिशितं या अविद्यारूप
स्यादिसिद्धये शास्त्रप्रतिपाद्यापरादेवतां प्रणमंछास्त्रीयं विषयादिदर्शयति। अनिर्वाच्येति। एकात्वविद्याञ्
नादिकावरूपादेवताधिकरणे वक्ष्यते। अन्यापूर्वपूर्वविभ्रमसंस्कारस्तदविद्याद्वितयं सत्वासत्वाभ्यामनिर्वा
च्यं सचिवं ठंसै कारिमस्यततथा। तत्सचिवता ब्रह्मणस्तद्विषयता। तदाश्रयस्तु जीवा एवेति वक्ष्यते। अविद्यावि
द्यासाचिव्येब्रह्मणो नीश्वरत्वमुपकरणस्यस्वातंत्र्याविद्यातकत्वादिसाउ। प्रभवत इति न्यथा
भावोविवर्तः। न केवलं भूतानां ब्रह्मविवर्तत्वमपि तु जीवानामपि चराचरशरीरोपाधिकानां तत्प्रतिबिंब

त्वेन तद्विवर्तेनेत्याहुं उपलक्ष्येति। अन्यथा ह्रूत तस्याद्विवद्धौकिक सृष्टेरपि हिरण्यगर्भ द्वारा ब्रह्मैव कर्तृ इत्यनेनोक्तं।
एवमविज्ञातनत्निप्रर्कत्व त्वाभ्यां विषयत्वमुक्त्वा प्रयोजनतामाहा परिमितेति। जगद्विवर्ताधिष्ठानत्वेन ब्रह्मणः स
र्वकर्तृत्वमुक्त्वा सर्वज्ञत्वं ज्ञानपदसूचितं वेदकर्तृत्वादिना साधयति निश्वसितमिति। वीक्षणमात्रेण सृष्टत्वा
द्भूतानि वीक्षितं हिरण्यगर्भद्वारा साध्यं चराचरं वीक्षणाधिकप्रयत्नसाध्यास्मि तत्सांम्यात्स्मितं। सर्वज्ञत्वसिद्ध्यर्थं
चेतेनध मर्सुक्ष्मित्वेन वेतन तांसंभावयति अस्य चेति। यद्वा विनापाशेन नामरूपसृष्टिप्रलयकर्तृत्वादु
॥२॥ ज्ञानेनरक्तो। षाड्गुरितिरीश्वरस्य ऽ गानि पुराणोक्तानि सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतंत्र्यतानित्यमलु ॥२॥
प्तशक्तिः। अविंसं शक्तिस्वविभोर्विधिज्ञाः षडाहुरंगानि महेश्वरस्येति। अन्यानि वायुप्रोक्ते पुराणेषु ज्ञानं।
वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः। स्रष्टृत्वमात्मसंबोधोत्यधिष्ठातृत्वमेव च। अव्ययानि दशैतानि नि
मत्संतिष्ठंति शंकर इति। वेदस्य षडंगानि निरुक्तादीनि। अव्ययानि च वादयः। तिळकप्रियः स्वामी तिळक
स्वामी सर्वसिद्धिविधायित्वं स्मृतिसिद्धं। आदित्यस्य सदा पूजां तिळकस्वामिनस्तथा। महागणपतेश्चैव कुर्व
न्सिद्धिमवाप्नुयादिति। वेधसे विधात्रे ईश्वराय महतेः ज्ञानशक्तेरवतारः प्रादिर्पस्मिन्संतथा नन्थावा हृष्टीप

राशरूपः द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने। वेदमेकं सुबहुधा कुरुते जगतो हितमिति। भगवता सूत्रकारेण
साधनचतुष्टयसंपत्त्यनंतरं ब्रह्मजिज्ञासामुपदिश्य नाजिज्ञास्यस्यत्र लक्षणं। संदिग्धत्वसप्रयोजनत्वे स्मृत्वि
षाता तेवाध्यससिध्यधीनसिद्धिकेसवत इति तदाक्षेपसमाधानपरतामाह कोपमित्यतःप्रकः नभाष्यस्पदर्शयति
आक्षेपादिंपरिहरतीत्यंतेन। अन्ये त्वाहुः प्रतिग्रंथं व्याख्यानप्रारंभार्थः। इहाहं प्रसयगम्य मात्मानमुपनिषत्त्वानिपा
द्वजिज्ञास्यत्वेनाक्षेपः तत्पुनर्ब्रह्मले सादौ तु तदतिरिक्तं ब्रह्मेतरतरीकृत्स तस्य वेदांते भ्यः एवसिद्धेर्विचारविषयत्वा
क्षेपतत्त्व ह्रर्बुरतिक्षेदो। जिज्ञास्यत्वव्यापके संदेह प्रयोजनत्वो तद्विरुद्धे वा संदिग्धत्वाप्र योजनत्वेनुक्षेरूप
ळद्धिः तत्त्वव्यापकाभावे व्याप्यजिज्ञास्यत्वाभाव इत्यर्थः। अत्र प्रयोगो मुमुक्षूणां ब्रह्मन विचार्यं तं प्रत्यसंदि
ग्धत्वादहं ताडीनां परिणामपि तृत्वात। नौकाद्वंतवादिनं। आद्यं हेतुं विवृणोति नथाहीत्यादिना देहणत्वादहंदी
तां परिणामक्षम पितृत्वात् नत्वहं प्रत्ययस्य देहादि मिश्रविषयत्वात् कथं विविक्तविषयत्वमतआह वाह
नेति। देहाळंबन इति। आत्मेक्याध्यस्तदेहाळंबन इत्यर्थः। देहादात्मनो हं प्रत्ययगम्यस्य होहयहा
नाध्यास इत्याह तदाळंबनत्वे हीति। बालस्य विरदेहयोः परिमाणभेदान्न प्रत्यभिज्ञास्यकं परिमा णकेदेपि
४ नव्याविधकुंभवत्। तथाअप्रयोजनत्वा ४

देहैकात्मत्वाभिमानं प्रत्याहत्वग्राम इति। आग्रस्याहयोगेति मनुष्यः सन् कृत्रिमव्याघ्रशरीरमभिमन्यमानो यो
न व्याघ्रः। नाहंकारालंबनं देह इति। अत्रापि देहशब्द आत्मैक्याध्यस्तदेहपरः अन्यथाहि जिज्ञासास्यैव वा
दिनापि तन्मात्रालंबनत्वानंगीकारादनुक्तिः। पाठकाः स्यादिति। अन्य वा श्लोकापत्तमतं प्रसंगादुदाशंक्य
निरस्यति प्रत्यक्षानं शब्दः। असत्यस्यारोपितेत्यभेदस्त्यर्थः। वास्तवाभेदस्याध्यासवादिनाप्यनिष्टेः श्लोका
पत्तनिरासे तु यथाश्रुतोर्थः। द्वितीयहेतुं विभजते अप्रयोजनत्वाद्येत्यादिना। ननु किमिति नास्मत्पद्रप्रयो
।।३।। ग्यालस्य लानं प्रत्यात्मभावस्योपनिषद्विरवबोधनादत आहनग्राहमितीति युक्तमिति निर्दिष्टात्सूर्वस्यैव
ह्यंतत्वं व्यावर्तयति अत्रवेति। ननु पुरुषांतरवचनो युष्मत् शब्दः कथमचेतने देहादौ वा प्रयुक्तो ऽत आह ।३।
अहमस्मदिति नान्विदंकारप्रयोगोपि प्रत्यक् परा भावेन भवानिभेदप्रतीतिः एवमपि नि तु सामानाधिकरण्यं गौ
णतत्र भाव्यकारप्रयोगे पीतिनविशेषः कश्चिदत आह र तिव दुष्टप्रयोगदर्शनादिति। यं द्य्युक्तपरत्र गौणत्वमवि
विष्टं तथापि विरळप्रयोगत्वात् स्फुटत्वमहमिति सामानाधिकरण्ये गौणत्वं त तत्रत्र नेदं तिरोधी दृतेत्य
त्वं तभेदसिद्धिरिमे वयमिति तु स दुष्टप्रयोत्वन निरूढमिति तिरोदधीतभेदमतो नात्यंतभेदसिद्धिरित्यते
यळक्षणिकत्वाविशेषेपि प्रयोगबाहुल्याबाहुल्याभ्यां निरूढत्वं प्रतिकतेय यापटः कुकोरथांग नामावक्र
प्रयोगबाहुल्यानिरूढलक्षणाप्रयोगानम्नह [illegible]

वाकरद्विरभ्युजतेवबदुष्ठवेदाश्चकवयश्च अन्यमहमस्मीति। एतेवयमिमे दाराः कन्येवं कुशब्जीवितमित्यादि न
सहानवस्थानं दृष्टं निविवक्षितं दृष्टांतिकेतदभावात्किं त्वन्योन्यानात्मत्वेन स्फुरणमित्यभिप्रेत्याह परस्परे ति
तन्नूलूकादेः प्रकाशे ह्यस्ति तमस्तत्रापि पस्तदाह। नहीतिस्मुहावारंत्वो भेदेनभासमानेहतीवर्तनेयपोरेत
योऽतएवकादेरविवेकादारोप इत्यर्थः इतरेतरभावानुपपत्तिर्नमे तरेतरभावप्रतीत्यनुपपत्ति विवक्षिता तन्मा
त्रतस्तु पपत्तिसाधनेनाध्यासवादिनं प्रति सिद्धसाधनत्वादित्यभिप्रेत्य दृष्टांतेस्थित्वा वक्ति परस्परात्मतया प्रतिमत्रुमिति
इतरेतरस्य तद्रूपभावइति योजने धर्मिणोरपि संसर्गाध्यासनिषेधः स्यात्तथा च सिद्धसाधनं नादा।स्मेप्या
साभ्युपगमात्। तन्निदस्यर्थमाहइतरेतरत्वमिति विनिमयो व्यत्यासः। रूपवत इति गगनस्य तु व्याप्तत्सद्धि
करादिप्रतिबिंबनद्वारान्माश्लिष्टे प्रतिबिंबितत्वविभ्रमः ततश्च रूपवतएवप्रातिबिंबभावइति व्याप्तेर्नव्याप्तिवात्मा
त्मनस्तु नास्ति प्रतिबिंबितत्वभ्रमकरं किंचिदित्यर्थः। धर्माध्यासोऽहि धर्मिणोरैक्यारोपेण प्रतिबिंबभावेन वा दृष्ट इह प्र
तिबिंबकादेरितरत्र आरोपः शिष्यत इत्याह पारिशेष्यादिति अध्यासानुपपत्तिमुपसंहारां धर्मेतो।
स्मत् प्रत्ययेत्यादिभाष्यं अर्थवाहं मनुष्य इत्यादिप्रतीनावतस्मिंस्तत्प्रतीतित्वस्याध्यासलक्षणस्यापवे
उकेळक्षणस्याध्यासस्यानुपपत्त्वस्याभावप्रदर्शनार्थं विषयविषयिणोति विषयोऽचेतनः तस्य द्विपर्ययश्चेतन्यं इत्यं

त्मावेतत्तीमाविद्यात्मन एव कृत्यशेषेहि विजयस्य चेतनत्वमिव भवतीति। तथा चीनि भाष्यसूचितात्मध्यासा
भावाद्धेतोर्विवेकग्रहस्यासिद्धिमाह इदमत्रा कूतमित्यादिना। यथाश्रुत्यादिष्वात्मतत्त्वं गीयते तथा हि मिथ्य
नुभवेद्यदि प्रकाशेन तत्त्वेतदस्तीति योजना। परामर्शोमिथ्येति निर्देशः क्रियासमभिहारः पौनःपुन्यं इतीया
सुंदरी। तत्त्वेतदस्तीति यदुक्तेन तत्र पंचयस्याह मनुभववस्त्विति। उपप्लवो विपर्यासो स्य नास्तीत्यनुपप्लवोह्यनु
भवः कुतोविपर्यासंभूत्यस्यर्थः। कथमात्मतत्त्वगोचर इत्यज्ञानं सूचितं पक्षमादि नानात्मर्य ग्रं हा व
स्तुपजीव्यविरोधाद्प्रमाण्यमाशंक्याह तत्त्वेत्यादिना। ज्येष्ठस्यापि पौर्वापर्यन्याये न बाधमाशंक्याह नु
॥४५॥ दृपेक्षस्येति आगमस्य किं स्वजन्यज्ञानगतप्रमितित्वे प्रत्यक्षोपेक्षा उत तदुत्पत्तौ आद्ये पि किं विपर्या
संज्ञाकानिराकरणाय संवादाय वाद्द्ये निरस्य द्वितीयं शंकते प्रमितावितिआगमस्य किं प्रत्यक्षोपगतवचनं ब्रह्म
प्रि रूप्रामाण्येन विरोधः उत तत्त्वा विदकत्वेन नाद्य इत्याह नहीति द्वितीयं प्रत्याह न चेति। एवमप्रामा
ण्यं निराकृत्योपचरितार्थत्वं नितरस्यतिनत्वाानन्यपरमितिपूर्वभेदाग्रहसिध्यर्थमिदमुक्तं इदानीमुपजीव्य
विरोधाभावायविधौ विधायके वाद्ये परो लक्ष्यः शब्दार्थो न भवतीति शावरस्यामिनोक्तं तत्तु मुख्यं वेदांतेष्वपि अन
धिगतार्थबोधित्वेन तत्परत्वसाम्यादिति। एवं तावदुपजीव्य त्वं प्रत्यक्षस्य निराकृत्ये मुख्यत्वमात्रस्य प्रा

बल्यहेतुतां निराकरोति ज्येष्ठत्वं चेति। पौर्वापर्य इति षष्ठेस्थितं ज्योतिष्टोमे ऽन्योन्यं संबध्य ऋत्विजां व्रजतो निर्गच्छता
मृत्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते यद्युद्गाता विच्छिंद्याद् दक्षिणेन यजेत न पजेत यदि प्रतिहर्ता सर्वस्वद
क्षिणेनेति। तत्रोद्गातृप्रतिहर्त्रोः क्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तयोः समुच्चयासंभवात् किं पूर्वकार्यमुत परमिति
विशये नुपजातविरोधित्वात् पूर्वमिति पूर्वपक्षे राद्धांतः पौर्वापर्ये सति निमित्तयोः पूर्वस्य नैमित्तिकस्य दौर्बल्यं
उत्तरस्य निरपेक्षस्य तद्बाधकतयोदितत्वात् पूर्वादयकाळ उत्तरस्याप्राप्तत्वेन पूर्वेणाबाध्यत्वा योगादुक्तं
हि। पूर्वपरमजाततत्वाद्बाधित्वैवजायते परस्यानन्यथोत्पत्त्या ज्ञानत्वबोधनसंभव इति। प्रकृते विवेत
पश्चात्प्रवृत्तो मुख्योपकाराः कुशाग्रयमनि देशेन विकृतावुपकारकांक्षिण्यां प्राप्ताः कल्प्योपकार
तयावरमभावि रूपिशरैर्निरपेक्षैर्बाध्यंते तद्वदिति। एवं तावच्छ्रुत्यादिगम्यात्मतत्त्वस्याहं प्रत्यये
ऽनवभासादपि विविक्तविषयत्वमुक्तं संप्रतिवादिनिरूपितस्यात्मनोनवभासादपि दोनेहाविवेति ऽ
सर्वगतात्मवादिनेप्रत्याहाहमिहेति। नहितदेवमिति। तवमतेहं प्रत्ययस्य विविक्तात्मविषय
त्वं त्वादित्यर्थः। ननु तत्रात्मवत्तनोहं शब्दो देहउपचर्यते अत आह गौणत्वे चेति भवती
त्यनुषंगः। उपचरितात्मभावस्य देहस्य ज्ञातृत्वानुपपत्ते ज्ञानानरतिप्रतीतिर्नहि भवतीत्यर्थः॥

नच सात्त्वमपि देहउपर्यवसितमिति वाच्यं। वक्तुः स्वज्ञानप्रकाशनपरे वाक्ये तद्विशेषात्। अथाह
माळवने आत्मनि देहगतप्रादेशिकत्वमेवापवर्ण्यते तर्हि देहात्मनोर्भेदो गृहीतव्यः नवगृह्य
तरतिरस्याह। प्रिवे सादिना। अत्र गौणवादीप्रष्टव्यः किं सिंहशब्दस्येव माणवके सांप्रतिकं देहा
दावहंशब्दस्य गौणत्वं उत सार्वपरस्य दो ते ळशब्दस्येव निरूढं नाद्यरत्याह उपरेति। प्रमाण
ळक्षणे स्थितं। तत्रेदं वाक्यं नान्यशास्त्रं अग्निहोत्रं जुहोतीति श्रूयते तत्र संशयः किमग्निहोत्रशब्दो
अग्निदेवतागुणविधिरुत कर्मनामेति तत्राग्नये होत्रं हविरस्मिन्निति समासांतर्वृत्तिन्यायचतुर्थ्या
॥५॥ के होमदेवताप्रतीते गुणविधिरिति प्राप्ते राद्धांतः। यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति अग्ने
हौत्रदेवतं वप्ररव्यापनात्। प्राप्ते च विधिवैयर्थ्यान्नामधेयं न चात्र चतुर्थीसमाससंभवस्ता ५॥
द्रूपमेतं प्रकृतिविकारयोरभावादिति। एवं नित्याग्निहोत्रवाचिनोग्निहोत्रशब्दस्य गुणादन्यत्र वृ
त्तिं वक्तुमुखाप्यों दृहीत भेदं कर्मोदाहरति। प्रकरणांतरेति। भेदळक्षणे स्थितं। प्रकरणां
तरे प्रयोजनान्यत्वं। कुंडपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहुतीति श्रूयते अत्र किं नित्याग्नि
होत्रमासे गुणो विधीयत उत कर्मांतरमिति। तत्र सत्यपि प्रदेशभेदे नामानि त्याग्निहोत्रस्य

जुहोः सन्निधानात् तत्समभिव्याहृतस्य जुहोतीत्याख्यातस्य तत्सन्निधापितार्थपरत्वान्नित्या
ग्निहोत्रानुवादेन मासो विधीयत इति प्राप्ते राद्धांतः। न तावदत्राख्यातेन होमानुवादेन मासः शक्यो
विधातुं कालस्य पुरुषानिःपाद्यत्वेनानुपादेयत्वात् नापि मासोद्देशेन नित्याग्निहोत्रविधिः तस्यात्र
सन्निधेर्नव नाम तत्सन्निधापयत्यन्यत्र जुहोतीत्याख्यातेन साध्यतयापूर्वापरीभूतनयोक्तस्याशि
ज्ञार्थबोधे नाम्नानुपस्थापनात् तस्मात्प्रयोजनान्यत्वं विधेयभावनान्यत्वमिति॥ नन्वग्निहोत्र
शब्दस्य कौंडपायिने कर्म्मणि प्रयोगे किं प्रयोजनं न तावन्नित्याग्निहोत्रेण सह क्रियमाणत्वादिसादृश्य
बोधस्तस्य वैयर्थ्यादत आह साध्येति। सप्तमे स्थितं॥ उक्तं क्रियाभिधानं तच्छु[illegible]वन्यत्र विधिप्रदेशः
स्यात्। मासमग्निहोत्रमित्यत्रान्यायचिंता किमग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशको न वे
ति। तत्र यद्ययं गौणः स्यात्तदा अग्निहोत्रवज्जुहुतीत्यतिदिशेत् तु यथार्थत्वं यं गौणः जुहोतिसामा
नाधिकरण्यस्थात्रापि तुल्यत्वेन नामधेयत्वादग्निदेवताविनोथार्थत्वाद्वा तोनानि दिशेदिति प्राप्ते
सिद्धांतः। न तावदत्राग्निदेवताविधातुं शक्या चतुर्थीसमासासंभवस्योक्तत्वात् नापि हि कर्मभेदे

अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादेकत्राग्निहोत्रशब्दो मुख्योऽपरत्र गौणः नित्याग्निहोत्रे च नामप्रवृत्तिनिमित्तस्या
ग्निहोत्रदेवतासंबंधस्याभावात्तत्रैव मुख्यता अतः परशब्दः परत्र सादृश्यमुपादाय प्रवर्तते तच्च
सादृश्यं कर्तव्यार्थबोधकाख्यातसमभिव्याहृतनाम्नाग्निहोत्रवत् जुहोतीति साध्यत्वेन विधे
यामिति तात्पर्यार्थः नित्यधर्मानतिदिशेदिति अतश्च नित्याग्निहोत्रधर्माणां द्रव्यदेवतादीना
मतिदेशो गौणप्रयोगफलमित्यर्थः क्रियायां नित्याग्निहोत्रस्याभिधानं नामधेयमग्निहोत्रपदं मु
कुंतलख्याधिकरणे तस्यान्यत्र श्रवणे विधिप्रदेशः विधेयधर्मातिदेशः स्यादिति सूत्रार्थः। लोके
॥५॥ क्वचिद्धि सादृश्यं गौणीवृत्तिमाह माणवकं इति प्रकृते भेदग्रहाभावमाह नाचेति। निःकृतेष्वकुठिताः प्रतिभा ।।ध्यं।
सिनो गर्गोऽसाधारणाकारास्य स्स तथात्वम्यानानुभूयते। अनुभवे वा वादिविवादो न स्यादित्यर्थः। एव
मप्रतिकूलगौणत्वानि रस्य निरूढानि शास्त्रेन वास्य तेति निरूढत्वं नाम प्रयोगप्राचुर्यान्मुख्यवद्भानं निरू
ढेपि गौणप्रयोगे नार्थयोः तादात्म्यं प्रतीयते प्रतीयते तु प्रकृत इतरविवेक इत्यर्थः। न तस्माद्गौणत्वव्याप
कविवेकविज्ञानमिह व्यावर्तमानं गौणतामपि व्यावर्तयतीत्येतन्नास्ति ह्रमिसन्नियम्यः। अपि ज्ञानोपालंभप्रत्य
याद्विवेकासिद्धावपि प्रत्यक्षि ज्ञानरूपज्ञानसिद्धिमाशंक्याह न यत्र बाष्ठे विरेति। आत्मेकं प्रत्यक्षि ज्ञानार्थः।
गौणत्वाप्त्या सितिकौ निरूढाच।

क्लिनाभ्यामेकस्य भेदस्त्वनुमानात्तच्च शास्त्राद्वृत्तेन ज्ञेयमित्यर्थः। तर्हि परीक्षकाणां देहादावहं शब्दो गौणो नेत्या
ह परीक्षका अपीति अपरोक्षभ्रमो न यौक्तिकबाधाद्युच्छिद्यत इत्यर्थः। देहपरिमाणत्मपक्षे किमवयवारच्च
आत्मनोऽवयवसमुदायः नाद्य इत्याह अनित्यत्वेति। द्वितीये आत्मावयवानां चैतन्यं समुदायस्य वा नाद्य इत्याह
प्रत्येकमिति। द्वितीयेपि समुदायापत्तिः शरीरोपाधिकी वा स्वतन्त्रवा काकतालीया वा आद्यं निरस्य द्वितीयं निरस्यति
नह्यस्त्रद्रूनायेति। न तृतीय इत्याह यदृच्छेति। यादृच्छिकसंश्लेषवत् यादृच्छिकविश्लेषोपि स्यादित्यक्षणामे
वान्यस्मो इवैतन्यापातिरित्यर्थः। पद्गौणत्वादिनाविवेकग्रहमुपपाद्य कुरोऽहमित्यादिप्रत्ययानां गौणत्वमुक्तं दत्त
विवेकसिद्धो निरस्तमित्याह इतनेति। अहंप्रत्ययस्याविवेकविषयत्वे शास्त्रीयविषयसिद्धिमाक्षिप्य प्रयोजन
नसिद्धिमप्याह तदेवमुक्तेनेति। पूतिदुर्गंधिं कूश्माडफलमिव कृतस्त्यो भोक्तुः तात्पर्यमुपवर्ण्य भाष्यं योजयति
तदेवं सर्वप्रवादी सादिना। स्वरूपमन्योन्यात्मकतान्योन्यधर्माध्यासो निमित्तमितरेतराविवेकः फलं व्यवहा
रः अहमिदं शरीरमिति प्रतीत्य भावात्तादात्म्याध्यासमात्रं कान्तुवस्कृत इति अहमिति प्रतीतेपि वास्तवमना मत्वम
३ स्रीति देहे इत्यादिप्रयोग इत्यर्थः। धर्माध्यासाभावादुक्तं धर्माध्यासभावं परिहरति अध्यस्येति। यादृशभाव इति ध
र्मिणोः तादात्म्याध्यासकार्यमहमिदमिति तिमव हारे प्रदर्श्य धर्माध्यासकार्यं दर्शयति ममेदमिति। नन्वध्यस्याव्य
वहार इत्यनुपपन्नं भुक्त्वा व्रजतीति वदेकस्य क्रियाद्वयैककर्तृत्वानभिधानादित आह। त्रचेति। व्यवहारक्रियाया

कंयम

ङ्गित्वस्य कर्तृत्वात्कार्यत्वस्य चास्यादित्यर्थः। ननूपसंहारभाष्ये नैसर्गिकोऽध्यास इत्यभिधानाद्व्यवहारोऽपि नैसर्गि
कत्वविशिष्टोऽध्यास एव तत्कथं क्रियाभेदः। उच्यते इह कार्यभूतव्यवहारनैसर्गिकत्वेन सामर्थ्यासिद्धाध्यासनै
सर्गिकत्वोपसंहारादविरोधः। अध्यासाभिधानाक्षेपयोः पूर्वापरीभावो न युक्तः। विरोधाद्यादिताद्दा तयं विनाक्रि
यान्वयायोगादध्यस्य व्यवहार इत्येनेनाध्यासस्य व्यवहारहेतुतोक्तौ मिथ्याज्ञाननिमित्त इत्यनेन नयो नरूपं
चेति केचित्तन्न पूर्वपूर्वभ्रमसंस्कृताविद्यया वितः संप्रति तनाध्यासक्रियाश्रयत्वात्। पुनरुक्तिं परिहरति पूर्वकाल
॥७॥ त्वेति सुत्योत्तिष्ठतीतिवद्धेतुहेतुमत्त्वं भ्रमं व्यावर्त्यं स्फुटयतीत्यर्थः। जातिव्यक्तोरिवार्थेगतंताद्दात्म्यसंविवे
कानुकृतिभ्रमं व्यावर्तयति विवेकाग्रहेणेति भाष्ये मिथुनीकरणस्य व्यवहारहेतुत्वमानं तर्यात् भान्तिनतु मिथ्या ॥७॥
मूलेऽप्रतियोगित्वं पादने न विवेकाग्रहहेतुत्वे तिरस्कांक्षु इस्यन्योजयति सत्यानृते इति मिथुनीकरणाद्विवेका
ग्रहस्ततोऽध्यास इत्यर्थः। युगळीकरणं नामाधिष्ठानारोप्ययोः स्वरूपेण बुद्धौ भानं ननु मिथुनं कृत्वेति किमिति नो
क्तमत आह नवसंहतीति अभूततद्भावे च्वि[illegible]योगे संपद्यकर्तरि च्विः प्रत्ययो भावेन भूतस्यापत द्भा
वश्चेत्संपद्यते तस्मिन्नभूततद्भाववर्तमानात्प्रातिपदिकात् कृकस्तीनां धातूनां योगे च्विः प्रत्ययो भवति। अस्य

भावितीकारः तत्रश्चमिथुनस्याभावोऽप्यवास्तव इत्यर्थः। समारोपप्रतीत्योरितरेतराश्रयत्वेऽदं किं तेन्य व्यवहारानादित्व
मस्तां प्रतमित्याशंक्याह व्यवहारानादितयेति। अनादित्वादित्यत्रैके पर्यनुयुंजते न मिथ्याज्ञानतत्संस्कार व्यक्तयो
रनादित्वं तत्तज्जात्योरक्तनिमित्तनैमित्तिकभावश्च न च प्रवाहो वस्तु स्तीति तत्र ब्रूमः। तद्दा कृत्स्नुपरकानां व्यक्तीना
मेकयाविना। अनादिकालवृत्तिर्यस्या कार्यानादिताम ता। मिथ्याज्ञानत्वतत्संस्कारत्वजात्याक्लिंगितव्यक्तानांमध्ये
अन्यतमव्यक्त्याविनापदनापद्नादिकालस्यावर्तनमन्यतमपोगानियम इतिया वत्तं तासामनादित्वमत्र च
निमित्तनैमित्तिकयोरनादित्वमुक्तं भ्रमोपादानानादित्वं नुवक्ष्यति देवताधिकरणे। सत्यानृते मिथुनीकृ
त्येत्यत्र वस्तु सत्तावर्जमानो यस्य प्रतीतिमात्रामुपयोगी त्यक्तमिदानीं प्रतीतिरेवानृतस्यात्कर्के त्यान्क्षेपाभि
प्रायमुत्तरभाष्यस्याह अस्यादेनादित्यादिना। युष्मदस्मदित्यादिसूक्तविवेकग्रहाद्दाक्षेप इति भेदः। प्रतीतिरेव
त्वेति। अपरोक्षेत्यर्थः। प्रतीतिमात्रनिर्वाहत्वसत्तादस्याबोधकत्वापतेरनुवादयोगः स्यादिति। ननु नात्यं
तासनदेहादिः दित्वनिर्वाह्यस्तत्तः प्रतीतिः किन्नस्यादत आह प्रकाशमानत्वमिति। अतिरिक्तसत्तामप्युपगच्छ
तं प्रत्याह द्वैतेति द्वैतानुपपत्तेश्चाह सत्ताया श्चेति आत्मन्यध्यास आक्षिप्ते व्यासमान्यलक्षणकथा दृश्येत्या
शंक्याह क्वेकसिद्धमिति दृष्टग्रहणे नाक्षेपप्रातिक्षेपो भाविष्यतीति भावः। अवभासपदस्यावयवार्थमाह

यसंक्षिप्तमध्यासलक्षणमाह अवसन्नरति अवसादः उच्छेदः। अवमानो यौक्तिकतिरस्कार इति। अव
भासपदस्य रूढमर्थमादाय विस्तृतं लक्षणं भाष्यवाक्यार्थत्वेनाह तस्येति परत्रेत्यादिपदैरसत्ख्या
त्यादिनिरासेन रूपं वक्तुमित्यर्थः स्वरूपेण सदपीति अपिशब्देन स्वरूपेणासत्त्वमपि मरीचिकोदकभ्रमे वं
ध्यास इति सूचितं। स्मृतिरूपविशेषणव्यावर्त्यमाह स्यादेतदित्यादिना। पूर्वदृष्टस्य परत्रतादात्म्याव
भास इति धर्म्यध्यासमङ्गीकृत्य लक्षणवाक्यार्थ इति व्याप्तिमाह स्वप्निमस्त्यामिति। परत्रान्यत्र परधर्मा
वभास इति धर्माध्यासं विवक्षित्वाह पाठात्पुनरिति। अवभासपदस्य रूढार्थग्रहणाद्व्याप्त्यनुपप
॥८ न्नेत्याह अवभासपदं चेति। सकृच्छ्रुतपदस्यार्थद्वयं क्रमेण कथं युज्यते। संक्षिप्तविस्तृताध्यासल ।१०
क्षणद्वयलाभतः। एवं च मिथ्याज्ञानमध्यास इत्यवभासपदेन सूत्राद्यप्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्त्य
सन्निधानं शोभते तरामित्यपहासो नवसरः। ननु पूर्वदृष्टमारोपणीयमनूतमित्यत्र कथं तत्स
द्वांकि तल्लक्षणस्य प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः। उच्यते स्मृतिरूपपदाक्तिधीस्यमानासन्निधानसिद्ध
त्वकारेण तदक्तिधानं न नुपूर्वदृष्टपदस्यामर्थेनेत्य दोषः। प्रत्यभिज्ञाया आपि संस्कारजत्वेनामाह
त्रिमात्रांशस्य हासान्निहितेति स्मृतिरूपपदेन चासन्निहितविषयत्वं विवक्षितं तो वऽतिचोक्ते स्मृतावति

व्याप्तिरसन्निवृत्तये परत्रेत्युक्तमित्यपि द्रष्टव्यं। अनेनासन्निहितस्य परत्र प्रतीतिरध्यास इति लक्ष
णमुक्तं। असन्निधानं चाशेषस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वं न देशान्तरसत्त्वमिति नापराद्धातः।
अथवाऽसन्निधानेन सत्ख्यातिरिह वारिता। अवभासादसत्ख्यातिर्निर्भङ्गे तददर्शनात्। असन्नि
हितस्य परत्र प्रतीयमानस्य पूर्वदृष्टत्वेऽर्थसिद्धेऽपि पुनर्ग्रहणं पूर्वप्रमितत्वव्यावर्तनफलमित्यक
नैवं स्वप्नज्ञाने प्रमाणयोग्यप्रयुक्ताद्यधिष्ठानाभावात् परत्रेति विशेषणाव्याप्तिमाशंक्याह नापीति स्मृतौ
विभ्रमः। स्मर्यमाणे रूपान्तरारोप इति यावत्। अनुभूयमानं पित्राद्यारोपस्य संनिहितत्वं पूर्वदृष्टं तदिहा
रोप्यं अध्यासलक्षणं विशेषणतयोक्तपूर्वदृष्टत्वस्य गृह्यमाणविषयत्वेन प्रसिद्धभ्रमेष्वव्याप्ति
माशंक्याह एवमिति। अत्रापीतिम शंखयोरैक्यको नुभवकाले दृष्टपीतिम्नः पश्चाच्छंखे समारोप इ
ति कत्वे न रूपमारोप्यं किन्तु सामानाधिकरण्यमित्याशंक्य तस्यापि पूर्वदृष्टत्वमाह तथा हीति।
पीतमतपनीययोः संसर्गग्रहेऽप्यसंसर्गो निगृह्यते तथापीति शंखयोरपीति सारूप्यं। आदर्शा
दिष्वारोप्यमुखस्य चक्षुषा पूर्वदृष्टत्वाभावादव्याप्तिमाशंक्याह एवमिति पूर्वदृष्टयोरभिमुखयोरा
दर्शोदकयोर्देशद्वैते देशोपस्य तस्याभावः तत्रा तांतयोरेवाभिमुख्यं वेत्यर्थः।। शीघ्रभ्रमिता ला

तच्चाधिष्ठानसपूर्वदृष्टवक्राकारतायाः आरोपः। अभ्रेषु गजादेः। मंडूकवसाक्ताक्षप्रान्तेष्वंशेषु वसावर्णोऽपि पू
र्वदृष्टोरगतद्गुणसामानाधिकरण्यारोपः इत्यर्थः। तथा सतीति रज्ज्वादीनां सर्पात्मत्वादेः सत्त्वे सतीत्यर्थः। उ
च्छलंतीतुंगानां तरंगभंगानां तरंगाणां वृद्धेद्गानां भाद्रायस्याः सा मंदाकिनी तथा उपभ्यर्णनिकटमरीचीनां तोया
त्मत्वेन सद्विरूके चेन्मरीचीनां तोयरूपेण सत्त्वं तन्मरीचय एवातो नासन्ख्यातिरिति शंकते। पद्युत्येतेति।
निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्येत्यर्थक्रियाकारित्वस्यायोग्यः निरस्तत्वस्येति स्वरूपसत्ताभावः तत्तुदयमस्तं
॥५८ तासत्त्वे हेतुः अनिर्वचनीयमतं निरस्यशून्यमतं निरस्यति सद्बौद्धादीनन्यविषयस्येति स्वप्रत्ययः स्वसमाना
कारः पूर्वप्रत्ययः अदृष्टान्तसिद्धो साधारणः। ज्ञानस्यापि पूर्वज्ञानाधीनसत्त्वमतो न कापि स्वरूपसत्त्वमि अथ५
त्यर्थः। नन्वविद्यया असत्प्रकाशनमिति वेदांतः तत्कथं विज्ञानमसत्प्रकाशनमत आह न स्मादिति ना ज्ञानांत
रानुपलब्धेरिति शंक्याश्रयत्वेनाभिमतात् ज्ञानात् ज्ञानांतरानुपलब्धेरित्यर्थः। उपलब्धौ वा तस्यापि ज्ञापक
त्वेन ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थापाताद्धेत्यर्थः। सति हि कस्मिंश्चित्कस्यचिदुपकारो भवति। प्रत्ययस्य तु नि
रूपणं असत्त्वात्प्राप्यते आ यावन्निवर्त्योपकारिण्यसति प्रत्यक्षप्रकारेण कश्चित्करोतीति नो निमुख्यप्रत्ययरूप
त्वसः। अनाख्याने हेतुमाह असत इति असतः प्रत्ययप्रत्ययनस्य वाविनाभावं संबंधमाशंक्य निराकरोति सदंतरे
णेति। अहो सत इति कार्यकारणभावः स्वभावो वा अविनाभावमूलमित्यर्थः। एवं

सद्दैवख्यातीति पूर्ववादिनो केऽसि ह्यान्यथा तात्रब्रूम इति। पूर्वपक्ष्याह न सत्तत्त्व इति तोयात्मनेत्यनुषंगः। अत्र हेतुमा
ह ह्यतेत्मनेति तद्धात्मना सत्त्वस्य मयापीष्टत्वादित्यर्थः। तद्धि सतत्त्व्यातिः स्वीकृता नेत्याह ह्यिविधं वेति तोय
मपेत्य ज्ञातं मरीचिरूपमेव तोयरूपेणासत् तच्च भावात्मरूपमिति नासत्ख्यातिरित्यर्थः। तोयरूपेणासत्त्वं मरीचि
रूपमेव तच्च बाध्यं तच्चेदभ्रमगोचरः तर्हि न भ्रमबाधप्रसिद्धिः स्यादित्यत आह बाध्यमाहेति। बाढं मरीचीनामतोयात्मत्वं
स्वरूपं तत्तु तथा भ्रमो न गृह्णाति किंतु भावांतर तोयात्मना मरीचीं स्तोयाभाववद्रूपान् गृह्णातीति भ्रमत्वमित्यर्थः। तोया
भावात्मकमरीचिरूपे यद्वारोपितं तोयत्वं न तत्र सदसद्वेति विकल्पाद्यं निरस्यति हन्तेति द्वितीये तु किं तुच्छमसत्सदंतरं
वा नाद्योपराद्धांतात् नाद्वितीयः स्यादेव स्वं तरमेव हीति अस्मिन् हि भ्रमे मरीचयस्तोयं वेति द्वे वस्तुनी भासते। तत्र मरीची
नां तोयतादात्म्यं यदि वस्तु तर्हि तोयाद्वस्तुतो वस्त्वंतरभूता मरीचयो वा स्युर्मरीचिभ्यो वस्त्वंतरं तोयं वा स्यात् नान्यदन्य
स्यास्मिन् भ्रमे अनवभासनादुभयत्र दूषणमाह पूर्वस्मिन्नित्यादिना एवं सत्ख्यातिं निरस्यासत्ख्यातिं निरासमभ्यु
के स्मारयति न चेदमिति। फलितमाह तस्मादिति एवं मरीचितोयतादात्म्यमनिर्वाच्यं प्रसाध्य सदेव भातीति नियममभ्या
ह्यीन्नभावस्वरूपेणानिर्वाच्यमपि तोयं भ्रमे वभासते तु महतीति मुख्यामुख्यदेशांतरादौ सत्त्वकल्पनेत्याह तु दनेनेति॥
नन्वभिनवतोयावभासाभ्युपगमे पूर्वदृष्टत्वं भाष्योक्तं विरुद्ध्येत तत्राह तद्वेति। अभिनवत्वेऽप्यारोपितस्य पूर्वदृष्टग्र
हणमुपपद्यते आरोपणीयसमानमिथ्यावस्त्वंतरोपदर्शकस्य पूर्वदर्शनस्य संस्कारद्वारेणोपयोगादिति। स्वरूपेण मरीचं

कथम

भोमृषावादस्पतेर्मतं। अन्यथाख्यातिरित्यास्ये सन्यथ्यां जगद्दुर्जनाः। एवं तावत् देहादिसत्त्वे भासमानत्वादात्म
वदित्यनुमानस्य मरीचिकोदकादावनैकान्त्योपपादनेन देहादेरनिर्वाच्यत्वमुक्तं सं प्रत्यबाधितत्वेन सोपाधिक
तामाह देहेन्द्रियादीति। अबाध्यत्वमात्मनः सत्त्वमुपाधिर्न प्रतिभासमानत्वं। न च साध्यव्याप्तिर्देहादिबाधस्यतत्र
तत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। विपक्षस्य मरीचितोयादेः सत्त्वान्न पक्षेतरता। ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणार्पितं देहादि यदि
मिथ्यात्वं तर्हि निकोवि स्त्वत्राह विद्वात्मात्विति। न त्वा वदेक प्रमाणप्रमितत्वादात्मनः सत्त्वं न व्यावहारिकप्र
माणसिद्धदेहादेरिति वक्ष्याम इति भावः। यत्तु कमा सैप वादिना प्रकाशमानत्वमेव विद्वात्मनोपि सत्त्वमिति तदपि
विशेषाभ्युपगमेन परिहरत्यबाधितेति। स्वयंप्रकाशत्वादबाधितत्वमेमात्मनः सत्त्वं न देहस्य देहादे रुपसंहा
॥१०॥ धानिरूपणादित्यर्थः। न च सत्तातद्वद्वैत हानिरित्याह सा चेति। यत्तु सत्तासमवायादेः सत्तालक्षणत्वमखंडितं ॥१०॥
दनुमोदते नाविति। यत्तु कश्चित् प्रख्याप संसारस्यानृतत्ववर्णनं न तावत् ब्रह्मज्ञानानिबर्हणीयत्वाय शास्त्र
प्रामाण्यात् सत्यस्यापि ज्ञानात् निवृत्तेर्न च संसारिणोऽसंसारिब्रह्मैकत्वार्थं सोपाधिकस्य संसारस्य सत्यस्याप्युपा
धिनिवृत्त्या निवृत्तौ जीवस्य ब्रह्मैक्यसंभवादिति॥ तन्न सत्यस्यात्मवद् निवृत्तेः सत्र सामान्यतोदृष्टमनुमानमप्रमाणं।
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गफलः क्रियात्वात्मर्दनवदिति तत्र नत्र स्वर्गोद्देशेन यागविधिना विरोधेन कालात्ययापदिष्टत्वात्। अत्र तु
सत्यः प्रपंचो ज्ञाननिवर्त्यः साधनाभावेन तदभावात् प्रत्यक्षमिथ्यात्वस्य बंधस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रुत्यर्थापत्तिसि

द्धेः। यद्यपि ताम्रधानादिना सर्पविषादि नश्यतीति। तदपि न विवादेः सत्यत्वासिद्धेः ध्यानस्य वाप्रमात्वेनादृष्टान्त
त्वात्। सेतुदर्शनं च चोदितक्रियात्वेनैनोनिबर्हकं। न प्रमितिस्तात्मना पश्यतामपि सेतुं म्लेच्छानां श्रद्धाविरहिणा
वाद्यनुपलब्धा तस्य प्रमातुरदृष्टद्वारेण बंधनिवर्त्तिनी न विधिद्वारा तत्र द्वितीयः समन्वयसूत्रे परा करिष्यमाणत्वा
त्। यं त्वसोपाधिध्वंसात् संसारध्वंस इति। तन्न सत्सोपाधेरारंभणाद्यधिकरणे वक्ष्यमाणन्यायेनासंभवात् मिथ्योपाधि
स्वीकारे चाऽविवादादिति। न त्वाध्यासलक्षणे मतांतरोपन्यासो मातिसंवादाय दूषणाय वा नाद्यो विप्रतिपत्तेर्न
द्वितीयो दूषणानभिधानादित्यत आह सवाय मिति। परत्र परावभासइत्यर्कलक्षणे मतिसंवाद इदं वक्ष्यते। एवं लक्ष
णस्याध्यासस्यानिर्वाच्यत्वमेवेति मरीचिकोदकनिरूपणेदर्शितं। विप्रतिपत्तिस्त्वाधिष्ठानारोप्यविशेषविषयेत्यर्थः।
अन्यत्रान्यधर्माध्यास इति धर्मग्रहणे न बुध्याकारत्वसूचनात् मरव्यास्तु वा दार्थ तत्र बौद्धानां मतभेदे
नभ्युपात्विज्ञानविशेषमाह सौत्रांतिक नयइति। यद्यपि सौत्रांतिकस्य वैभाषिकवद्बाह्योर्थः प्रत्यक्षस्तथापि ज्ञानगत
र्थस्यानुरूप्येणानुमीयमानत्वात्क्षितावदधिष्ठानं। आरोप्यं तु ज्ञानाकारमेव भ्रांतिज्ञानाकारसदृशस्य बाह्यार्थस्या
भावादित्यर्थः। सहोपलंभनियमादिसाध्यनुमानमुपरिष्टाद्द्रौहाधिकरणे निराकरिष्यत इत्यर्थः। प्रतिपन्नं प्रत्ययो
दितिसमानाधिकरण्ये पंचम्यौ ज्ञानात्मका प्रतिपत्तुरित्यर्थः। कस्तत्त्वस्य छेदेरवयोग्यपरजतस्यध्यमादिदंतया प्रतीतिरि

५४

श्रम

तिशंकतेभ्रांतिमिति। भ्रांतिरूपविकल्पस्यापिस्वरूपविकल्पकं ग्राह्यं तदेव वाच्यत्वेन सविकल्पकत्वेनाध्यवसे
यमित्यर्थः सिद्धे ज्ञानाकारत्व एवं कल्प्येत न तदेव कुतस्तत्राह ज्ञानाकारेति ति। प्रागुक्तन्यायानुप्रवेदनीयेत्यर्थः।
बाधकप्रत्ययः किं साक्षात् ज्ञानाकारतां दर्शयित्वा भावद्वैति विकल्प्याद्यमनुभवविरोधेन निरस्याद्वितीयं शंकते
पुरोवर्तित्वेतिरदंता प्रतिषेधो निर्दृष्टांगमपेत्सा वदेशांतरादिसत्वेपि स्यादित्यन्यथोपपत्तिमाह सान्निध्यानेति
अख्यातिमते हि रजतस्यासान्निध्याग्रहः सन्निहितत्वेन व्यवहारहेतुस्तावद्रूमस्तान्निषेधांसन्निधानग्रहरू
॥११॥ पो बाधः प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वात् भावस्य तस्माद्वारोप्योर्थः प्रतिपन्नुरसंनिहितोभवतीत्यर्थः। यदुक्तं क
ल्पनागौरवमितितत्राह न चैष इतिसद्वसम्मतस्य व्यवहारमात्रबाधस्य स्वीकारात्कस्यविदर्थस्यबाधा
दृतिष्वबवमित्यर्थः नतु न व्यवहारप्रवनिषेध्यः किंतु शुक्तौ प्रतीतं रजतमित्यत्रैवं न्यथाख्यातिमाशंक्याह
न चरजतमेवेत्यादिना। ननु भाभातुरजतज्ञानेशुक्तिः पुरोदेशसत्तामात्रेण ज्ञालंबनं किं न स्यादत आह न स्व
च्छिति। सर्वेषां पुरोवर्तिनां ज्ञानालंबनत्वाद्विनामित्यर्थः। अभ्रवरजतसदृशशुक्तौ रजतज्ञानहेतुसंस्कारो बाधकत्वेना
ऽव्यवस्थितत्वं तत्राह व्यापीतिएवमर्थमारोपितप्रतिषिध्य मिथ्याज्ञानमपि निह्नुतेपि चेति। ननु मिथ्याव्यवहारसि
द्ध्यर्थं विपर्ययो वा व्यक्तत्राह तथा वेत्यादिना। शुक्तित्वरूपस्येदमात्माक सामान्यप्रतीति विशेषस्याग्रहा दिदमि

तिइदमात्रग्रहणं भवतीत्यर्थः। गृहीतग्रहणस्वभावेति। गृहीतमिदमितिप्रकाशनस्वभावेत्यर्थः सन्निहितर
जतेति सन्निहितरजतगोचरं हि ज्ञानं इदमिति रजतमित्याकारयोरसंसर्गनगृह्णातितयोः संसृष्टत्वेनासंस
र्गाभावात् न च स्वगतं विवेकमेकज्ञानत्वादेव मेतेऽपि ग्रहणस्मरणोपरस्परं भिन्नेऽपि स्वगतभेदं न गृ
ह्णीतः नाप्यसंसृष्टौ स्वगोचरौ तत्त्वैव निवेदयत इति सारूप्यं कावाहरितद्व्यविशेषः निषेधधर्माभावे निषेधानु
पपत्तिमाशंक्याह भेदाग्रहेति। इतरेतराभाववोधादितरेतराभावाग्रहनिहत्तौ तन्तु क व्यवहारनिवृत्तिर्वाधफ
लमित्यर्थः। तस्माद्यमात्यइति सर्वे विप्रतिपन्नाइत्येकोधर्मिनिर्देशः संदेहविभ्रमारत्यपरः। अयथार्थव्यव
हारहेतुत्वेन मतद्वयसंमताः प्रत्यया धर्मिण इति नाश्रयासिद्धिः। आस्तेतावदिति पुरोवर्तिनि रजतमितिसा
मानाधिकरण्यव्यपदेशस्तथाविधप्रवृत्तिश्चास्तीति तावत्सर्वजनीनं। तत्सामानाधिकरण्यप्रत्ययादजतमि
दमित्येवंरूपाद्भवति नान्यथेत्यर्थः। अन्यथासिद्धिमाशंक्याह तदितदिवेति। अगृहीतविवेकस्मरणद्वयमयथा
व्यवहारहेतुरेवं केवलाद्यो ज्ञानयोस्यौगपद्यान्वद्वितीयरस्याह न हि रजतप्रातिपदिकार्थेति। ग्रहणेपितु व्य
मिदं। यदि तद्विशेतस्ये व प्रवर्तेनेत्यर्थः। ज्ञातसंबंधस्य पुंसो लिंगविशिष्टधर्मैकदेशदर्शनात् लिंगिविशिष्टधर्मै
कदेशे बुद्धिरनुमानमिति शावरेत्वाभिनआहुः। समारोपे तु प्रमित्यभावेप्येकदेशदर्शनमस्तीत्यर्थः। पुरोवर्तिनिसा

कख

धने प्रवर्तकफलज्ञाने नैकान्तिकतानिरुक्त्यर्थमाह नियमेनेति फलस्य हि नानोपायसाध्यत्वान्न तत्र ज्ञानमुपायेनिय
मेन प्रवर्तकं स्मरणे व्यभिचारनिरुक्त्यर्थमाह तत्रेति। बाध्यादौ व्यभिचारमाशंक्याह रजतादीति अर्थे न रति बाध्यादिर्दि
प्रसक्त्यप्रवर्तयन्नि नत्वार्थितामनुनुधेय यद्योक्तसमीचीनज्ञानहेतुभ्यो नामिथ्याज्ञानजन्मेति तत्राह दृष्टं चेति। पारि
त्ये त्वत्तन्यायकाणिकापामिति एवं हि तत्र व्युत्पादितं किमव्यभिचारितैव प्रामाण्यमुत तद्धेतुर यत ह्यापिकाये
॥१४॥ न क्वचिद्व्यभिचारदर्शनात् ज्ञानानामप्रामाण्यमापते तु सर्वथा असंभवः व्यभिचारिणामपि सितनील्या
दिषु चक्षुरादीनां बोधकत्वेन प्रामाण्याद् व्यभिचारिणामपि दहनादौ धूमादीनां कुतश्चिन्निमित्तात् दुपजनित
दहनादि ज्ञानानाम प्रामाण्यात्। एवं ज्ञानकरणं व्यभिचारेपि बोधकं ज्ञानं न त्वव्यभिचारापेक्षं स्वका
र्य इति चेत्। किं ज्ञेयावभासे पेक्षा उत प्रवृत्त्यादिकार्येन प्रथमः जन्मनैव ज्ञानस्य ज्ञेयावभासात्मकत्वान्न च
रमे व्यभिचारग्राहिणोर्थक्रियापासंवादि ज्ञानस्य ज्ञानान्तराद्व्यभिचारनिश्चयेन वस्त्वापातानिश्चयेवानव
स्थितप्रामाण्यादस्मात्प्रथमज्ञानप्रामाण्यासिद्धेः स्वतः प्रामाण्येच प्रथमेपि तथात्वापातादिति। ननु किं प्रामाण्य
स्य स्वतस्त्वं ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वं उत प्रामाण्यस्य जातित्वे स्मृतिज्ञानेधिकरण ज्ञानगतबाधात्वं ताभ्यां कृतो
पाधित्वे वा द्वयोरपि नित्यत्वेन जन्माभावादिति तदुच्यते इयं तू प्रमा अर्थसंप्रयोगत्वा नैधिकरणैराचक्षुरगतगुण

जन्या न भवति प्रमात्वाच्छ्रोत्रजप्रमावत् तथा एषा प्रमा उक्तविधगुणज्ञानाधीन ज्ञाना न भवति तथाविधगुणज्ञानाधीन
प्रवृत्ती करीव न भवति ततस्तत्तद्दृष्टेवेति ज्ञप्ति व्यवहारयोरपि स्वतस्त्वसिद्धिरिति। कार्ये न्यथाख्यातिः स्वीकृतेतिभ्र
मं वेत्याह वर्तमत्वावस्थेन्यस्यान्यधर्मकल्पनेति। अवभासपरं व्याख्यानं कल्पनेति सर्वं तत्राविरुद्धोर्थः सर्वं तत्र प्रसि
द्धान्ते सुखाप्रमाणात्प्रमेयमितिरजतवादितिनसादृश्यवन्नापि तु भासते परं ज्ञेरैतवत् नाहिवस्तुतो रजतमिति मि
थ्यात्वे विवक्षितमिस्याह नपुनरिति। एवमारोप्यसिद्धसंप्रवप्रसक्त आक्षेपेपरिहृते पुनः साम्नो नोथिज्ञानत्वानुपपत्ता
ध्यासमाक्षिप्य तद्व्याहपुनरपीति। आत्मनो ग्राह्यत्वे स्वग्राह्यत्वं परग्राह्यत्वं वा नाद्य इत्याह नस्वध्वेति॥
न द्वितीय इत्याह तामंतरेति। संविदाश्रयत्वेन सिद्धिमाशंकते स्यादेतदिति। स्वप्रकाशफलस्य जन्मादिनिषेधेना त्वत्
मुपपादयति मध्याह्निकादिना। न त्वभ्युपेयते संविदपराधीनप्रकाशेति आत्मातु जडः किन्न स्यादिति मत्वा न संविदा
श्रयत्ववादिनां प्रसात्मस्वप्रकाशत्ववाध्यात्मापीति। अर्थात्मसंबधिन्यां संविद्यजडायामपि नार्थात्मनोः प्रका
शमानतासिद्धिः पोडितेपि पुत्रे पितुरपाडितत्ववादित्यक्तेवैषम्यशंकते स्वभाव एवेति। आश्रयविषयपारतंत्र्यनियमा
त्स्वभावसंवं ह्यासं विन्नपुत्रः पितृभावेपि भावादित्यर्थः। पुत्रगतजन्यत्वमपि नित्यपितृगतजनकत्वसापेक्षमितिसा
म्यमाह हन्तेति। अर्थात्मनोः प्रकाशेनसह संवित्प्रकाशाइत्युक्तेयः संविदः प्रकाशोयश्चार्थात्मनोः प्रकाशः स्तौ संविदः
प्रकाशाद्भिन्नावभिन्नौ वा नाद्य इत्याह तत्किमिति। संविदः प्रकाशव्यतिरेके संविदप्रकाशानुपासतीघटवदस्वप्रका

कव्य

धने प्रवर्त्तकफलज्ञाने नैकान्तिकतानिवृत्त्यर्थमाह नियमेनेति फलस्य हि नानोपायसाध्यत्वान्न तत्ज्ञानमुपायेनिय
मेन प्रवर्त्तकं स्मरणे व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह तत्रेति। बाध्यादौ व्यभिचारमाशंक्याह रजतादीति अर्थेनरति बाध्यादिदि
क्षस्य प्रवर्त्तयति न त्वार्थितामनुनुधेय यद्वा क्व समीचीनज्ञानहेतुभ्यो नामिथ्याज्ञानजन्मेति तत्राह दृष्टं चेति। परि
दृष्ट्वा दृष्टं तन्न्यापकाणि कायामिति एवं हि तत्र व्युत्पादितं किम् व्यभिचारितैव प्रामाण्यमुत तद्धेतुरथ तद्व्यापि कार्ये
॥१२॥ ना। क्वचिद्व्यभिचारदर्शनात् ज्ञानानाम प्रामाण्यमापतेत् सर्वथा असंभवः व्यभिचारिणामपि। सितनील्या
दिषु चक्षुरादीनां बोधकत्वेन प्रामाण्याद्व्यभिचारिणामपि दृष्टं नादौ धूमादीनां कुतश्चिन्निमित्ताद्दुपजनित
दृष्टं नादि ज्ञानानाम प्रामाण्यात्। यत्र तु ज्ञानकरणं व्यभिचारेपि बोधकं ज्ञानेन त्वव्यभिचारोपेक्ष्यः स्वका
र्यहानिवेत्। किं ज्ञेयावभासे पेक्षा उत प्रवृत्त्यादिकार्ये न प्रथमः जन्मनैव ज्ञानस्य ज्ञेयावभासात्मकत्वान्न च सिध्य
रमे व्यभिचारग्राहिणोर्थक्रियासंवादिज्ञानस्य ज्ञानान्तराद्व्यभिचारनिश्चयेन वस्थापातादनिश्चयेवानव
स्थित प्रामाण्यादस्मात् प्रथमज्ञानप्रामाण्यासिद्धेः स्वतः प्रमाणैव प्रथमेपि तथात्वापातादिति। ननु किं प्रामाण्य
स्य स्वतस्त्वं ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वं वा प्रामाण्यस्य जातित्वे स्मृतिज्ञानेधिकरणज्ञानगतबाधात्वं ताभ्यां रूपो
पाधित्वे वा द्वयोरपि नित्यत्वेन जन्माभावादिति तदुत्तरे यत्तु प्रमा अर्थसंप्रयोगत्वान्नाधिकरणैतावद्गतगुण

जन्यानभवति प्रमात्वाच्छ्रोत्रजप्रमावत्। तथा एषा प्रमा उक्तविधगुणज्ञानाधीन ज्ञानानभवति तथाविधगुणज्ञानाधीन
प्रवृत्ति करीव न भवति न तदेव तद्द्वेवेति ज्ञप्तिव्यवहारयोरपि स्वतस्त्वसिद्धिरिति। प्राभाकरैर्न्यथाख्यातिः स्वीकृतेतिभ्र
मं देशावर्त्तयन् व्याचष्टे न्यस्यान्यधर्मकत्वमनेति। अवभासपरव्याख्यानं कत्वमनेतिसर्वत्र ताविरुद्धोर्थः सर्वं तत्रप्रसि
द्धान्ते प्रत्याप्रमाणात्प्रमेयमिति रजतवादितिन साद्रूपवस्त्वापि तुभासतेपरं जेरतवत् नाहि वस्तुतोरजतमिति भि
न्यत्वं विवक्षितमित्याह न पुनरिति। एवमारोप्यसिद्धौ संजव प्रयुक्त आक्षेपे परिहृते पुनरात्मनोर्थज्ञानत्वानुपपत्त्या
ध्यास आक्षिप्य तद्द्वयाह पुनरपीति। आत्मनो ग्राह्यत्वे स्वग्राह्यत्वं परग्राह्यत्वं वा नाद्य इत्याह। न स्वविति।।
नद्वितीय इत्याह तामन्तरेति। संविदाश्रयत्वेन सिद्धिमाशंकते स्यादेतदिति। स्वप्रकाशफलस्य जन्यादिनिषेधेनात्मत्व
मुपपादयति यथाहि त्यादिना। न त्वभ्युपेयते संविद्परशाधीनप्रकाशेति आत्मा तु जडः किन्न स्यादिति मत्वा न संविदा
श्रयत्ववादिनां प्रसात्मस्वप्रकाशत्वबाध्याहतथापीति। अर्थात्मसंबन्धिन्यां संविद्यजडायामपि नात्मनः प्रका
शमानतासिद्धिः पितृते पिपुत्रे पितुरुत्पादि त्ववादि स्फकेवैधम्यमाशंकते स्वभाव एवेति। आश्रयविषयपारतंत्र्यनियमा
त्स्वभावसंवद्धासंवित्परपुत्रः पित्राभावे पि भावादित्यर्थः। पुत्रगतजन्यत्वमपि नित्यं पितृगतजनकत्वसापेक्षमिति सा
म्यमाह तेतीति। अर्थात्मनोः प्रकाशेन सहसंवित्प्रकाशादस्फकेयः संविदः प्रकाशोयश्चार्थात्मनोः प्रकाशः सैव संविदः
स्व कारात् भिन्नावभिन्नौ वा नाद्य इत्याह तत्किमिति। संविदः प्रकाशव्यतिरेके संविद्प्रकाशानुभासतीघटवदस्वप्रका

शास्यात् आत्मार्थप्रकाशयोः संभावितव्यतिरेकसंविदर्थात्मप्रकाशरूपा न भवेत् किंतु तापि कास्यात्तथा चान
वस्थेत्याशयः अन्योन्याशंकनेत्येतिसंविदश्चार्थात्मनो श्व प्रकाशाविसर्यः। कथं भूतौ ताविसये आपां सरवात्सं
विदेवेति। दूषयति इष्टवामिति। संविदतिरिक्तप्रकाशानंगीकारे संविदर्थात्मनां साहित्यमुक्तं स्यात् तथा च पुत्रपां उित
तुष्यते त्यर्थः। अर्थसंविदोः सहभावमंगीकृत्यानुपयोगमुक्तः स एव तु क्वचिद्वासिद्ध इत्याहन वेति अनी। ताद्दिबुद्धि
स्तत्साहित्यात तद्विषयत्वा तादिबुद्धिजनकत्वाद्वर्त्तमानबुद्धिवदिति शंकते। तद्विषयेति। तद्विषयाश्च ताहानादिबुद्धय
श्च इति विग्रहः। तद्विषयहानादिबुद्धिजनकत्वादिति हेतौ तद्विषयत्वविशेषणस्यासिद्धिमाहनेति। ताकारि हरादि
॥१४॥ हानादिजननादिति। सिद्धे हेतावतीतादिसंविदामर्थसहभावसिद्धेस्तद्विषयत्वसिद्धिरित्याहार्थविषयेति। अर्थवि ॥१३॥
षयहानादिप्रवृत्तिजननात् हानादिबुद्धिरर्थविषयप्रकाशनेतिप्रसंगं दर्शयन्विशेषणासिद्धिं दूषयति तत्किमिति।
अर्थं शेषं इति सप्तमी। प्रयत्नवशात् मदेहसंयोगोर्थविषयप्रवृत्तिहेतुरपि जडत्वान्नार्थविषयप्रकाशस्वेत्ती
विकाशोपि स्वप्रकाशत्वात् स्वमात्रे साक्षी अर्थे स्वप्रकाशनात् जडस्यार्थस्यापि स्वप्रकाशरूपां तत्त्वेनसिद्धिश्च
दर्शं संविदेक्षेन स्यादित्यन्तिप्रेत्याह नन्वयमिति। मा भूदेहदिति वदंतं बौद्धं गांधिनमेकदेशेन निराकरोत्साक्षे
स्वानवप्रकाशस्येति सिद्धांतस्पृत्तिमतां संविद्विवर्त्ततया तदेकदेशेनार्थसिद्धिमद्ध्यासारं शुद्धं वक्ष्यामीति मत्वानानुव
दंती। तस्मादिति। एवं संविदेः स्वप्रकाशतां विषयस्य च तदभ्यस्ततां मुक्त्वा तस्या आत्मत्वसिद्ध्यर्थमद्वितीयतामा

हनवासेति आ ज्ञानतो रूपावतः इति तत्कित आत्मस्वप्रकाशत्वे प्रयुज्यते देव दत्त सुषुप्तिकाले देवदत्ता
त्मसाक्षीति स्वव्यवहारहेतुः स्वसाक्षात्कारवान् कालत्वादितरकालवदिति न च सुषुप्तावहं ध्वनिरस्ति न च पुरुषान्तरत
त्साक्षात्कर्तुमर्हति। ईश्वरमते योगिमते वा नीश्वरे त्वयोगिजे नित्यविशेषणीयामित्तिस्वप्रकाशत्वसिद्धिरिति। तदेवं
पक्षांतरनिरासेन स्वप्रकाश आत्मेति स्थापितमस्मिन्पक्षे ध्यासाक्षेपकतया भाष्यं योजयति तदयमिति प्रत्यक्
शब्दार्थमाहअशक्येति प्रतीपं प्रतिलोम्येन तद्वेदर्शयति निर्वचनीयमिति। कथमिति चमुप्रत्ययांतस्य किंश
ब्दस्यरूपं तत्र किंशब्द आक्षेपार्थ इत्यर्थः। अप्रथमानत्वपक्षे दूषणं सर्वोहीति भाष्यो क्रमात्सशातनेपीति
भाष्यकारेणात्मनोस्मत्प्रत्ययाविषयत्वोपवर्णनेनाविषयत्वस्यासिद्धिरुक्ता सानुपुकास्वप्रकाशस्यदर्वियं
त्वामोगादित्साशंक्यौपाधिकरूपेण विषयतामा हस इत्यादिनाबुद्धि मनः प्राणेंद्रियाणि परच्छोकगतो आ
श्रयभूतानि भूतसूक्ष्माणि सूक्ष्मं शरीरं बुद्धिमनसी इ वसूक्ष्मशरीर मिति वा। इंद्रियाणि बाह्यानि ननु स्वतो
विषयत्वमौपाधिकरूपेण विषयत्वमिति किमिति अवस्थाप्यतेस्वत एव मुक्तिवनूग्रहणाग्रहे ये किं न स्यात्
तामित्याशंक्यानिरंशत्वान्नेत्याह न हि विदेकरसस्येति। ननु विद्रूपेभात्स्यपानंदादि न भातीति हस्तं नेत्याह।
न स्वव्येति। तर्हि साक्षिप्रतिभासे आनंदाद्यप्रकाशेरवापि स्यादित्याशंक्याह गृहीतार एवेति। यथा स्वस्वाक्षि लाभो

भासमानमपि देवदत्तैक्यं तत्र दंतोपाधिद्वारकसामानाधिकरण्यापरामर्शाद् विविक्तं नोल्लिख्यते एवं विद्रूप
भानेपि दुःप्रसन्नीकत्वादिरूपेणापरामृष्टा आनंदादयोप्यगृहीता इवसंतीत्यर्थः। ननु विषयनितभासेत
दात्मत्वाद्यानंदाद्यपोभातिचेत्तर्हि वुध्यादिष्वध्यैतन्यस्यक्तेपि प्रतीयेत तत्र विद्यमानत्वात्तत्रास्त्वनुद्यादि
ष्वध्यासायोग इत्याशंक्याहनत्वा ममेन इति आनंदादीनां वास्तवत्वाद्वैतन्यैकरसतानभेदस्यैव भानमित्य
॥१४ र्थः। यदुक्तं विषयत्वेपुष्पत्वस्य विषयत्वापत्तिः तत्रश्चानात्मत्वमिति तत्राह तस्यचेति। इदमात्मकत्वेन विष
यत्वमनिदमात्मकत्वेनात्मत्वं दुष्टं एवश्चोपपद्यत इत्यर्थः। इदमनिदमात्मकत्वं जीवस्य तद्द्वंमोन्वयप्रदर्शने
नोपपादयति। तथाहीति विल्हुरणात् साक्षिस्फुरणात्। ननूपाधिपरिच्छेदमंतरेणात्म एवपरमात्मनो जीवो हं
त्र प्रत्ययविषयोस्तु तत्राह न एवच्छिन्नेति। अस्मदर्थस्य विषयत्वमपि जीवस्याहंप्रत्ययविशिष्टेत्वंतःकरणावि
वच्छेदयोग्यत्वापत्तिः न कर्मत्वमतो न कर्मकर्तृत्वविरोधेरत्यपसंहारव्याजेनाहतं स्मादितिस्वप्रकाशेपावत
सत्वं प्रकाशानाद्दतारोपरतिपक्षः पूर्वपूर्वाध्यासवशात् प्रकाशसमर्थनेन निरस्त इदानीं प्रथमानेना
ध्यारोपयै इति पक्षमुपन्यस्य निरस्यति स्यादेतदित्यादिना। अपरोक्षत्वाध्यासश्चाध्यमानतापरोक्षप्रमा
विषयानं त्वेव्यपरोक्षेणस्य भावितत्वं सत्वेनापरोक्षः तस्मिन्नध्यासोपयोगि प्रथनाभावान्नध्यास इत्यर्थः।

रूपरहितनदसत्वात्स्पर्शरहितत्वादिति दोहेतू वक्ति नभो हीतिवायुः स्पर्शानप्रत्यक्षवदिति पक्षे द्विती
यएव हेतुः। दुःखाकवाशेतिवस्कृत्तेनादुःखिनं दुःखिनं करोतीत्यर्थः। अस्तु स्वरूपं चतन्यं द्वैवधारणं चेति
कर्मधारयमभिप्रेत्याक्षिपति स्वरूपज्ञानमाह चिदात्मरूपमिति निरूपद्रवरूपतामिति। क्षणभङ्गनाशकत्वात् वि
ज्ञानं सर्वविषयज्ञानमुत्पद्यते ते नविषयीकृतस्य निरूपद्रवपरमार्थस्वभावस्य संस्कारवच्छादनुवर्तमा
नविषयेर्भेदर्वाधः कुतः बुद्धेः परमार्थभावनाजन्यायाः वस्तुपक्षपातित्वेन प्राबल्यात्। ननु लब्धा नाभ्यासव
शेनात्मादिभावनापि सातिशयमेव कार्यं जनयति कथं सर्वविषयज्ञानलाभ इति शंकामपाकर्तुमनंतवत्ते
पीत्युक्तं लब्धनाभ्यासे हि योगेषु मात्रदेशलब्धेनेप्रयत्नस्तातोधिकोद्विगुणदेशलब्धयनेपेक्ष्यते नैरात्म्यादित
त्वविषयप्रत्ययाभ्यासेनुयाहशः प्रथमप्रत्ययोत्पादे प्रयत्नः तादृशएव द्वितीयादावपि वैशद्याधिक्यं तत्रत्रप
ते तव निरातिशयं भावितुमर्हति पठंति हि योभ्यासः कार्योत्कर्षकरः प्राचोपत्नाद्दधिकप्रयत्नानपेक्षश्चसतत्र
निरतिशयकार्योत्कर्षकरोति पुटकाभ्यासः इव सुवर्णस्पर्कसौसारतामिति। अप्रयत्नवत्वेप्यधिकप्रयत्ना
त्नानपेक्षत्वेपि युद्वेस्तत्पक्षपातित्वेनोदयान्निरातिशयोत्कर्षसिद्धिश्चेत्यर्थः चतमेतमित्यादिभाष्यस्य अध्यस्य
लोकव्यवहार इति भाष्येणपौनरुक्त्यमाशंक्याह यदुक्तमिति। प्रमाकरणानि प्रमाणानि नयविद्यावंतप्रेरकत्वे

नाश्रयत्वं तु प्रयोगादित्याक्षेपाभिप्रायमाह तत्त्वपरिच्छेदो हीति। विरोधाभिप्रायमाह तावविद्यावंतमिति। अ
हमहंप्रयोगादित्याक्षेपाभिमानहीनस्येति भाष्यपदं व्याचष्टे तादात्म्येति। तादात्म्याध्यासो देहादिष्वर्थैक्या
ध्यासः प्रमात्राभिमानहीनस्येत्येतद्व्याकरोति। न ह्यर्भेति। अध्यासहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तिमुपपादयानिदेमा
तृत्वं हीति निर्व्यापारे चिदात्मनि प्रमाणप्रेरणव्यापारः परोपाधिरध्यस्त इति प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वमि
त्यर्थः। इंद्रियेति। पश्यादं द्युदं इत्यसमुदायलक्षणाद्वारेण संमूहिपरो इंद्रियशब्दः एवमिंद्रियं इंद्रियपदशब्दोपरि इं
९५ यानीं इंद्रि प्रमाणपर इति। व्यवहार इति क्रियामात्रोपादानात् समानकर्तृकक्रियाद्वयापेक्षो ऽयं क्त्वाप्रत्ययप्रयोगमा ९५
शंक्याचार्यपक्षे क्त्वाद्युरूपादि। नेन परिहरति व्यवहारक्रिययेति व्यवहार्याक्षेपादिति व्यवहारिण आक्षेपादित्यर्थः।
अनुपादायव्यवहारेण संभवतीत्यनुपपन्नमनुपादानस्य प्रमातृकर्तृकत्वेनासंभवनस्यवव्यवहारकर्तृकत्वेन
कर्तृत्वाश्रयेत्यादित्याशंक्याहानुपादायेति नैवमिह संबंधोनुपादायनसंभवतीति किंतत्त्वेनुपादायप्रयोव्यवहारः
समानसंभवतीति किमितिपुनरिति सौख्यस्य शंका। अथ स्वयमेवेतिस्यभाववादिनः। अथ इदं हृष्वेतिल्लोका
यतिकस्यैव प्रमाणप्रेरकत्वे नाध्यासं समर्थ्यं प्रमाश्रयत्वे नापि समर्थयेत् तथेति। अवश्यं चैतदर्थः। मामूत्प्र तेआ
मातृत्वमंतरेण प्रमाणप्रवृत्तिरेतावता कथं प्रमाणानामध्यासमाश्रितत्वमित्याशंक्याह चिदिति चिद्रूपसंवलित

प्रमाता आश्रयः प्रमातारीति स्वच्छता वो भवितुमर्हति। न चवित्संवलनमध्यासमंतरेणेति भवति प्रमाणान्यध्या
साश्रयाणीत्याह प्रमायां स्वच्छेति। परिणामविशेषलक्षणसत्वप्रमेयप्रवण इति सुखादेर्व्यावृत्ति परि
णामनमात्रजाड्यमुक्तो यदि चिदात्मा तत्रांतःकरणे ऽध्यस्येत तत्त्वेव तत्परिणामाश्रित चिद्रूपैकावेदिर्थः। त
त्सिद्धे वेति प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वमित्यर्थः। अनेन तावविद्यावंतमितिग्रंथस्थ आक्षेपः परिहृतः। तत्त्वपरिच्छे
दो हीतिग्रंथस्थं परिहरति नामेवचेति। प्रमातृत्वेनचेति अनुपलक्षणे हि प्रमातृत्वे शक्तिः स्वयमेव कल्पना ध्या
सोपपादिका प्रमातुर्विदविद्रूपगर्भिणी कल्पयत्यध्यासमिति। तथाच पारमार्थमिति शेषलक्षणेभिहितं
शास्त्रफलप्रयोक्तृलक्षणत्वात्तस्मात् तस्यैव प्रयोगस्यापि तु। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र संशयः किं
सांगप्रधाने यजमानएव कर्ता उतो देशसांगात्मकप्रधानएव यजमानस्य कर्तृत्वमंगेषु यथायथमृत्विज
मिति। तत्रेदं पूर्वपक्षसूत्रं। सांगप्रधानस्य प्रयोगेनुष्ठानेस्वयं यजमानः कर्तास्यात् यतः शास्त्रगम्यफलप्रयो
क्तरि प्रतीयते। कुतस्तल्लक्षणत्वाच्छ्रुतप्रमाणकत्वाद् दृश्यार्थस्य स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गोद्देशेन भावनां विद
धच्छास्त्रमर्थात्कालेनाक्षिप्तसकर्तृसंबंधं फलमवगमयति। आत्मनेपदेन च फलस्य कर्तृगामिता प्रतीयते तत्सांगंव
प्रधानफलसाधनमितिसर्वत्र यजमानत्वे प्राप्ते सिद्धांतः अन्यो वास्यात् परिक्रयाम्नानादिति विप्रतिषेधात् प्रत्यगात्मनि। यदि
यजमान एव सर्वत्र कर्ता स्यात् तर्हि दक्षिणाभिः परिक्रयणमृत्विजां अनर्थकं स्यात्। अस्मिंश्च परिक्रये विप्रतिषिद्धस्तत्तः

आथर्वणादिकर्मण्विधिनिरेव कार्यं तस्मिंश्च परिकरद्वारा प्रयोजककर्तृत्वाद्यजमानस्यैव सांगफलभाक्त्वमिति। अत्र च
पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः कर्तृगामित्वेन फले न विमानमिति पूर्वपक्षसूत्रमसिताव त्यन्तोप्रमाणमित्यक्षराद्वृत्तं। अशनायाद्यती
तत्वेसूचिताकर्तृत्ववैपरीत्यमाह प्रयोक्ता हीति। असंसारित्वमतत्त्वपदस्य चिताभोक्तृत्ववैपरीत्यमाह कर्मजानेनेति
अपेतब्रह्मत्वादुक्ताधिकारस्वरूपवैपरीत्यमाहाधिकारीति। अधिकारित्वस्य व्याख्यानं स्वामीति। अकर्त्ताकर्तृत्वत्रावित्युक्तेर्हे
तः। ननु ब्रह्मज्ञानेन कर्मविध्युपमर्दं इमदाकदापि बाधितव्यं तेन तयोः प्रमाणयोः स्मुक्त्वा हनव परस्परेति। पानकेति। पान
कं ब्रह्मवधादि उपपातकं गोवधादि संकरीकरणादीनि त्रयमनुनोक्तानि खराश्वोष्ट्रमृगेभाणामजाविकवधस्तथा
संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च॥ निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनं। अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्य ॥१६॥
॥१६॥ स्य च भाषणं। कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनं। फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहं॥ इति।
आदिशब्दात्तदुक्तं जातिभ्रंशकरादि गृह्यते। ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः। जैह्म्यं पुंसि च मैथु
नं जातिभ्रंशकरं हि तदिति। अभ्यर्हितत्वात्तदर्थमध्यासः प्रथमं वक्तव्यः। सांशं ग्राहकत्वाहमिति। गृहित्ववि
वेकत्वात्पुत्रादीनामात्मानि तद्धर्माध्यासासंभवमाशंक्याह देहतादात्म्यमिति। देहगतस्वामित्वस्यारोपकयं
साकल्यवैकल्यारोपोक्तिस्तत्राहस्वस्य स्वत्वविकल्पेनेति। देहगतस्वामित्वस्य ये सकलत्वविकलत्वे ते वेदात्मन्य
ध्यस्ते कथं वा त्यागग्रहणं स्यात्तदाहवात्येति। साक्षिशब्दार्थमाह। चैतन्योदासीनत्वात्साक्षिशब्दार्थो यथे

रात्मन्यारोपादात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते इत्यर्थः। चैतन्यमिसंतः करणादिगतमित्यर्थः साक्षिणीति निर्देशा
त्। हेह्यासम्भवमपनयति मदेनेऽनेति प्रकृतमिति उपोद्घातरूपेणाध्यासं वर्णयतो भाष्यकारस्य प्रकृतं बुद्धिस्थं विले
नप्रकृतं विषयप्रयोजनमित्यर्थः एवमध्यासे समर्थिते सति प्रसिद्धत्वादजिज्ञास्यत्वमाक्षेपावसरोक्तं निरस्यितुमाह तदु
क्तमिति प रन्निति भाष्यगतारभ्यंत इति पदस्य व्याख्या अतत्पर वेदान्तजप्रत्ययो यद्यप्युपप्रा... तथाप्यध्यस्तो वा
स्तव कर्तृत्वादिनिवर्तक इत्याशंक्याह न चासाविति। अधिकरणमारचयति एतावन्निष्प्रत्यूहं शास्त्रमनारभ्यमा
रभ्यं चेति विषयप्रयोजनासंभवसंभवाभ्यां संशयः। वेदान्तैरध्ययनविधिना सामान्यतः प्रयोजनवदर्थावबोधपर
तानीति विशेषतश्च संदिह्यमानार्थत्वान्नवाविचाराकांक्षैरारोपादस्याधिकरणस्य श्रुतिसंगतिः समन्वयाद्युपेतानि
चारहेतुत्वाच्छास्त्रप्रथमाध्यायप्रथमपादसंगतयः आशंकापनयपूर्वकं पक्षमाह यद्यपीत्यादिना अविवादि
तार्थत्वं वेदान्तानां शंकितुमशक्यः अध्ययनविधेरिष्टार्थत्वस्य तुल्यत्वात् न च कार्यपरत्वात्सर्ववेदस्यासिद्धरूपे ब्रह्म
णि वेदान्तानामप्रामाण्यशंका लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्याविशेषेण सिद्धरूपे विग्रहणि वेदान्तानां मन्त्राणामिव देवतादौ प्रामा
ण्यसंभवात् न त्वनुत्पत्तिविरूपेणाप्रामाण्यशंकैकं ब्रह्मात्मैक्यबोधित्वाद्वेदान्तानामतो नारभ्यं शास्त्रमित्यर्थः
परिहरति तथापीति प्रमाणस्वरूपपर्यालोचनेन न मीमांसानारंभमुक्ताक्षेपमयमस्य रूपाक्षेपं न पापितमाह न चेदि
वक्ष्यमाणेनेति तत्सुन ब्रह्मसाक्षात्विरित्यर्थः। वृत्तिमत्कार्यरूपज्ञानमात्मनि प्रेप्स्याह तत्र साक्षादिति प्रमाणत्वेन ज्ञान

ब्रह्म

स्यप्रयोजनसूचनमुपपाद्य संशयसूचनमुपपादयति जिज्ञासात्विति स्म हीति सान्या या॰ मिकामीमांसा अनेन ग्रंथेन
शिष्यत इत्यर्थः। विषयप्रयोजनब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनफलविचारणांच प्रतिज्ञानानन्तरं वक्तव्यं न ततो लघु
न्यसंदिग्धार्थनिःसंशयाणां युक्तिसाधनफलविचारणांच प्रतिज्ञानान्तरं वक्तव्यत्वं कठिनानार्थस्फोरकत्वेनी
गुरु। सूचितार्थत्वे हि मुख्या न्यस्याप्यवश्यंभावित्वाद्गुर्वर्थतासिद्धिः। वक्तृ नामप्रस्तुतत्वात्तत्रैतन्निर्धारणायोगात्
कथं हतेत्विति। अथैव ज्योतिरित्यत्रापूर्वसंज्ञायोगिविध्यस्यमानकर्मप्रारंभार्थोऽथशब्दः। अधिकरणानुगुणोपसंहार
नुक्रमनिष्पत्तेप्रधानस्य जिज्ञासायाः शास्त्रेण प्रतिपाद्यमानत्वात्तत्प्रतिपादनप्रारंभार्थो माभूदिति तन्नाथ
रम्भार्थोऽपि वाक्यस्मार्थः कथं हतेति दंडी प्रैषानित्यत्र हि मैत्रावरुण प्रेष्यति चाह्वाहेति मैत्रावरुणस्य प्रैषानुवचने
॥१७॥ नेप्रास्तत्वाद्विवक्षा इह तु जिज्ञासाया नाविवक्षाकारणं। प्रस्तुतत्वविवक्षा या विषयप्रयोजनसूचनेन स्यादिति ॥१७॥
त्यर्थः। ननु किं संशयसूचनेन निर्दिष्टे ब्रह्मतत्त्वज्ञानएव विषयप्रयोजने सिध्यतस्तत्राह नहीति। अपरस्तु समा
नत्वात्प्रसार्थिकरणमप्रतिपाद्यमानत्वात्। मान्वयेत्याह रुग। त्यो दीर्घश्चाभ्यासस्येति सन्नेणमा ज्ञानेदत्तस्य
उन्मुक्त धस्य धा नो नान्तत्वं निपातितं। अस्य च पूजितविचारार्थत्वं प्रसिद्धिवशात्त्वतो नान्तस्य तु मत्वर्थत्वं स्मृतिसिद्धमिति।
मानिसारिधातुभ्यः सन् ... वद्भ्यासस्य च दीर्घ इत्यर्थः। धातोः कर्मण इत्यत्र सूत्रे इच्छार्थे सन्विधानादप्रमानि
ज्ञार्थ इति गम्यते इत्यन्तिवेति विचारप्रारंभार्थोऽयं शब्दोक्तेनेत्याहन तथा पर्यवस्यतीति। वाच्यमाजिज्ञासापदः संज्ञा जि
परसूत्रेनेन वाक्यार्थत्वोपक्षेपोन लक्षणा। अथेमं तविषयप्रयोजनस्य तत्र विचारेप्रवक्ते स्येतीत्यर्थः। अ

भाधिकारार्थेस्मिन्नत्राथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वं वक्तव्यं। किं पूर्वप्रकृतादथशब्दाद्यानन्तर्यमुतनिरंतरशा
ज्ञानन्तर्यप्रज्ञानाद्यरत्याह पूर्वप्रकृतस्येति द्वितीये पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य किं निरंतरशब्दानन्तर्यं पलप
ज्ञाद्यानन्तर्यं प्रमात् द्वितीयोऽथशब्दोऽधिकारार्थत्वपक्षस्युता नपेक्ष्यैवनाद्यावरयापेक्षणीयत्वात् पूर्वप्रकृता
पेक्षा पाक्षपरशब्दस्यतादर्थ्येसत्यर्थांतरकल्पनानवकाशात्तद्द्वितीयपरत्वाहनसप्रकृतानपेक्षेति। एकस्यार्थ
पेक्षणे हितन्निरूपकयोः पक्षयोरुक्त्यार्थत्वेन विकल्पः कल्पतरत्यर्थः नानेनभाष्येण पूर्वप्रकृतापेक्षा या आनं
न्तर्यरूपत्वमुच्यते आनंतर्यपक्षविकल्पाप्रतिभानात्। किं तु भयत्रापि ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूते पूर्वप्रकृतसिद्धिरस्ति
प्रयोजनमनुः फलद्वारेणाव्यतिरेकतस्यतरत्याह स्यार्थ इति नेतु उभयत्राफलाकांक्षे कि मित्यानंतर्यमाह स्तत्रा
तुपरमार्थतस्त्विति। अन्यदप्यहरहरादिकमपेक्ष्य भवतीजिज्ञासायास्मिन्सतिभवत्येवेत्यर्थः। व्याख्यायाध्ययना
नंतरब्रह्मजिज्ञासायाः कुतोऽवितु योग्यत्वात्तदानन्तर्यमथशब्देनवक्तुमुक्तमित्यर्थयोत्वे कारणमाह ब्रह्मणोपी
तिस्वाध्यायस्यनित्यत्वात्तदानन्तर्यमयुक्तमिति न हि विषयमध्ययनं लक्षयतीत्यर्थः। ननु धर्मजिज्ञासासूत्रेब्रह्मा
नुपादानात् कथं तेनाग तार्थता तत्राह धर्मशब्दस्येति। नान्विछायां विनियोगो न ज्ञान इति तत्राह ज्ञानस्यैवेति। अर्थतः
प्राधान्यात् ज्ञानस्य तत्रैव विनियोग इत्यर्थः। साक्षात्कारोपयोगि श्रवणादीनामाह तत्रापीत्यादिना विशेषहेत्व
भावोसिद्ध इत्याह तत्त्वमसीति। योग्यतावधारणे कर्म किम प्रमाण्यते योग्य तदुत्तमप्रमाणतया नायोऽप्रमा

॥१९८॥

णात्प्रमाणकार्यो स्यादृक्षाचारादित्याह तत्किमिति प्रमाणानां कारणं यस्य तत्तथानाद्वितीयः कर्मणः प्रमाणत्व
प्रसिद्धभावादित्याह प्रत्यक्षादीति पातञ्जलसूत्रे स्मरति चित्तवृत्तिनिरोधयुक्तः दृढभूमिः तत्त्वप्रतिपत्तौ
हेतुरुपायः स्यार्थं निर्मलताभावसंस्कारद्वारा भावनागत्वमुक्तास्ते च कर्मणामुत्पत्तिविधिविहितत्वेन प्रमुपा
दाय भावनांगतां विनियोजकवचनवशेनाहनापेक्षितेति। संयोगः शेषत्वबोधनं चतुर्थे विनिर्णीतं। एकस्यापि
निरवादिरे पशुकामाति। खादिरे वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति वाक्ये श्रूयते तत्र संशयः किं काम्येव खादिरता नित्येपि
स्यादुतैनेति तत्र फलार्थत्वेनानित्यायामपि तत्प्रयोगांगता नानमुक्तायतु नित्येपि। खादिरत्वश्रवणं तत्काम्य
स्यैव पशुबन्धयूपक्रतूपाश्रयदानार्थं ततो नानित्ये खादिरतेति प्राप्ते राद्धान्तः एकस्य खादिरत्वस्य क्रत्वर्थपुरुषा ॥१९८
र्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वचनद्वयेन क्रतुशेषफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदावगमान्नित्यानित्यसंयोगविरोधः
नवाश्रयदानामनित्यवाक्यसन्निधानाद्वैवाश्रयलाभात्। अनन्यथार्थखादिरतेति। विनियोगणत्रयमवतीति आ
दृष्टमेरतयैदीर्घकालवतीत्यर्थः कर्मापेक्षत्वेनाब्रह्मभावनायास्तद्वबोधापेक्षामुपपादयेन कर्मावबोधा
नंतर्यसिद्धिभाष्यं घटयतीति नवेति। दृष्ट उपकारस्कन्धविमोकादिरदृष्टः प्रोक्षणादिजः प्रयाजादिजन्यस्तेवासौ यथा
योगं साम यापिकः क्रतुस्वरूपसमवायी कः क्रतुस्वरूपसमवायी आराद् दूरे फलापूर्वसिद्ध्युपकारस्य
संस्तौ तस्य हेतुभूतानि दृष्टादृष्टेपशिकानि प्रत्यक्षश्रुतिविहितानि। आतिदेशिकानि प्रकृते विकृतावति

दैवप्राप्ताणि क्रमपर्यन्तानि क्रमेणाप्रवृत्तिभान्यंगानि तेषां ग्राम समूहः। तत्सहितं परस्परविभिन्नं कर्मस्व
रूपं तदपेक्षिताधिकारिविशेषश्च तयोः परिज्ञानं विना कर्म्मणि न शाब्दानुष्ठानस्य सम्भवः। औपदेशि
कातिदेशिकेति शेषलक्षणाद्वारभ्योपरितनतंत्रस्याध्याय कर्मपर्यन्तेति पंचमः। यस्य अंगग्रामेतितानी
मस्य सहिते विचारो नु। र्थिकस्य प्रयोज्यप्रयोजकविचारस्य परस्परविभिन्नेति द्वितीयलक्षणाध्यायस्य तद्विषयका
रीतिलक्षणाध्यायाप्रार्थस्य दृष्टादृष्टेति संस्कारकर्मत्वगुणकर्मत्वप्रधानकर्मत्वादिविचारप्रश्न द्वितीयाध्याय
गतानामपेक्षेत्यन्तं द्विरवशेषेति। आग्नेययागः स्वाध्यायमेदृश्यते दानं हुतो नीति विवचनात् द्विहर्द विशेषवपती
तिविहितं द्विरवत्तपुरोडाशमपेक्षत इति भावना साध्ये साक्षात्कारे यदि कर्मापेक्षा तर्हि स्वत्रसस्वरूपम
न्यो वा स्वरूपत्वेन कर्मापेक्षत्वात् सत्त्वेतीति नापि ह्यसंयोगी नीति विहितमिश्रणस्यापि उत्पाद्यः गांदेश्री
विहितप्रोहेत प्राप्यपयः साक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वरूपात् भेदे ब्रह्म जडत्वस्यात् दृष्टिपाद्य गोचरः ब्रह्मपरोक्ष
प्रमाहेतुरिति केवलभावनाभूः साक्षात्कारोऽप्रमास्यादि स्याह तन्नोभिन्नस्य चेतनिमंथरं स्थितमितं स्फुरद्रूप
त्वाज्जडाकारा अस्य संतीति जटिलः न च कूटस्थेति कूटस्थनित्यस्य तथापूर्वरूपापायलक्षणो विकारो ज्ञानी
न्न वगुणो स्वरूपः संस्कारस्य नरत्वः सर्वव्यापितया न प्रसक्तिः कूटस्थ नित्यत्वात्तु हं दोषनिर्यात
संस्कारमात्रा। निर्वचनीयेति। प्रतीत्सीशानेर स्फुरिणी। रग आपृनो वेन रः। आरोहोद्धायः विस्तारपरि

कृष्ण

माणपरिणाहः। उपास्तिलाकिमापादु ज्ञानाभ्यासो निश्चयाभ्यासो वा आद्ये द्वितीयं शंकनेनाखि
लो। ननूपासनेनैवाविद्यानिवर्त्त्यतु। किं साक्षात्कारेण यत्र कर्मोपयोगस्तत्राहतु न वेति। ननु रज्जुसर्पादि
भ्रमाऽपरोक्षाऽप्याप्तवचनादिजनितपरोक्षज्ञानेन निवर्त्तते सत्वं तेन निरुपाधिका कर्तृत्वादि सोपाधि
कस्माक्लिप्ते सतेत्याविधमुदाहरति। दिङ्मोहेति। नैरंतर्येण ततरूपत्वच्छेदस्थ भ्रमः अपरोक्षेव प्रमाणे
नाद्वैरवापरोक्षज्ञानहेतुरन्यथा तत्र परोक्षज्ञानस्य भ्रममत्वापातादिति तत्राह नवेषरति। अयमपि सांधि
स्यतोऽपरोक्षस्यापि प्रमाणपरोक्ष्यं भ्रमगृहीतं तत्रापरोक्षप्रमाकरणादेव तत्साक्षात्कारः। अतः करणं
॥१९॥ वसोपाधिक आत्मनि ज्ञानपत्यपरोक्षाहं दृनिमिति सिद्धमस्यात्मन्य परोक्षधीहेतुत्वं। ननु शाब्दजनितब्रह्मा १९
त्मैकधीसंततिवासितेन तत्पदलक्ष्यैक्यब्रह्मात्मतां जीवस्य साक्षात्कारयति। अतएव पूर्वानुभवसंस्का
रवासितं तेन्नेदं तेप्रत्यभिज्ञते कविषयप्रसक्तिर्नाहेतुः शाब्दस्य नापरोक्षप्रमाहेतुः कुतः प्रमेयापरोक्ष्यो
प्यत्वे न प्रमायाः साक्षात्कारत्वे देहात्मकेद विषयानुमितेऽपि तदापत्तिः। दशमस्त्वमसीत्यत्रापि तत्सविवादस्था
देव साक्षात्कारः। अथादेरपरोक्षधीरेव अपि च वेदांतवाक्यैकातत्त्वज्ञानभावनाजापरोक्षधीः। स्वच्छप मा
प्तुद्वीन नभ्रमं तत्त्वं प्रपेद्यते। न च प्रामाण्यरतस्त्वापातः। अपवादनिशासायमूलश्वध्यनुरोधनोत्

द्वयन्ते त्वस्य यावुद्धोऽसाद्रेनैयत्वं हि तत्व वैचनादित्यमुररीकारः साक्षादपरोक्षादित्येव माकारैर्वधीः
स्याद्वाद्वैतेन तु परोक्षं ब्रह्मेति। शातु करणस्याभ्यासशेक्षावतिष्ठते न तु भ्रमइति सर्वभवद्रातं।
स्वनूपप्रकाशस्यापि व्यक्तिसंस्कारमुपपाद्य संजकांतःकरणद्वैतेनुत्साहितामं हं कर्मोपयोगायनवेति। वृ
त्तिविषयत्वे ब्रह्मणोऽस्वप्रकाशत्वमाशंक्यासमुच्चयमतेऽपि साम्यमाह नचैवतानवेति। स्वप्रकाशस्यैव शा
ब्दज्ञानविषयत्वं त्वयापीष्टमित्यर्थः। परिहारसाम्यमाह सद्वैति ननु निरुपाधिब्रह्मसाक्षात्कारगोचरः क
थमुपहिततेति तत्राह नचांतःकरणेति। निरुपाधिकं ब्रह्मेतिविधयीकुर्वाणा वृत्तिः स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्ति
हेतुनुदयते स्वस्याऽप्युपाधित्वाविशेषात्। ततः स्वसत्तायां विनाशहेतुसान्निध्याद्विनश्यद्वस्थत्वाद्ध
चनानुपाहितस्यविषयता न वोपाधेनिवर्त्तकांतरापेक्षेति भावः। ननु वृत्तिविशिष्टस्य शबलत्वमानतत्वसा
क्षात्कारगोचरता वृत्त्यवच्छिन्नात्मविषमत्वे न वृत्तेः स्वविषयत्वापातः विशेषणाग्रहे विशिष्टाग्रहात् उप
लक्षितस्य तु न वृत्त्युपाधिकतेति। उच्यते। वृत्तरूपरागोत्रसतयोपपुल्यतेन प्रतिभासस्य तमाऽतो वृत्तिसं
सर्गेऽसत्यात्माविषयोऽपवति। न तु स्वतइति न दोषः। ननूपाधिसंबंधाद्विषयत्वं विषयत्वेवोपाधिसंबंधो
विषयविषयित्वलक्षणइतीतरेतराश्रयमत आह नेत्येति। न ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मविषयत्वप्र
युक्तं चैतन्यप्रतिबिंबितत्वं किं तु स्वतः घटादिवृत्तिष्वपि साऽभ्यात्। चैतन्यं न ब्रह्मेति स्याभाविका

कल्प

वृत्तेस्तत्संबंधस्त्यर्थः। तच्च ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तसाक्षात्कारस्य भ्रमत्वमिति तत्राह नचेति विषयविसं
वादाभावात्प्रमात्वमित्यर्थः। जीवचैतन्यमात्रापरोक्ष्येपि शुद्धानंदात्मत्वादेः परोक्षत्वात्तदाकारसाक्षा
त्कारो यथार्थ इत्याशंक्याह नहीति। शुद्धादीनां स्वभावत्वेप्युपाधितिरोधानादनाविर्भावनं। वेदांतजन्यज्ञा
नेन तत्तदुपाध्यपगमे यथावदभिव्यक्तो जीवो ब्रह्मेति गीयते। सर्वेदुपाध्यभावस्तर्हि तद्व्यतिरिक्तः पृ
दृष्टः कथं साक्षात्कारे भायादित्यत आह नचेति। यथा परैरन्योन्याभावो न भवति घट इति व्यपदिश्यमानोपि
घटतदन्योन्याभावव्यतिरिक्तो नाभावत्वेपेयते न च घटतदन्योन्याभावयोरेकता। एवमस्माकं निरुपाधि
कं ब्रह्म न चोपाध्यभावस्ततोन्यदित्यर्थः। ननु चैतन्यात्मनान्नाशदानंदादयस्तद्विद्यादशायां विभा ॥१२०॥
॥२०५ येरन् उपाधिरुद्धश्चेत्तं चैतन्येपि निरोधस्तथ्यस्त इत्यादिदितिशंकामुपसंहारव्याजेन परिहरति तस्मै
स्मादिति। यथा षड्जादयो गांधर्वशास्त्राभ्यासात्प्रागपि स्फुरंतस्तद्रूपेणानुल्लि ताततश्रोत्रेणव्य
ज्यंते म्यज्यंते तु रागस्त्रवासितेन तेन एवं वेदांतवाक्यजन्यब्रह्मात्मैकताकारज्ञानेनैवासितांतःकरणे
न तद्भावाभिव्यक्तिर्न प्रागिति निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवतपंचमाः स्वराः। एषां संघ्ग्रामः। मू
र्छना तु तेषामारोहावरोहौ। समुच्चयपक्षमिदानीं निराकरोति नेति तत्र किमिहैव जन्मांतरे वानुष्ठितं कर्म
मिसंस्कारद्वारा ज्ञानोत्पत्तावुपयुज्यते उत ईहैवाक्यातब्रह्मणि कृतकर्मणां भावनया समुच्चय इति। द्वितीये

पि द्वितीयभावनायाः फलं साक्षात्कारे कर्मोपयोगस्तद्भावनास्वरूपमिति। सतावत्कार्य इत्याह तस्या इत्यादिना। ननु
छेद कस्य कर्मणश्चेति समानाधिकरणे षष्ठ्यौ। सजातीयेति सजातीयाध्यते स्वेव पक्षेन तेषां विरोधिनस्त्वयो
क्ताः। अवगततत्त्वेविपर्यासदर्शनेन कर्मानुष्ठानसंभवान्न समुच्चय इति प्रस्तुतवस्थानं दूषणीयत्वत्रो
च्यत इति। विदुषः इति क्रियाकर्त्रादिर्वास्तव इति निश्चयवत इत्यर्थः। ननु विदुषश्चेदार्षीकारस्तर्हि क्रिया
कर्त्रादेर्वास्तवत्वमित्याशंक्याह क्रियाकर्त्रादीति। विद्वस्यमानः अविद्वानेव विद्वानभिवन्न विद्वदाभास इत्य
र्थः व्योहितादिजपः कथमिति कथंतस्यनृपं। अतएवाविद्वान् कर्मकांडेधिकार्यभिमत इत्याविद्वद्विषयत्वं वर्ण
सं वभूवेनि प्राक्षे त्यादिभाष्येणेत्यर्थः। यदि प्रतीयमानाधिकारनिमित्तस्य ब्राह्मण्यादेः शास्त्रानिमित्तमिथ्यात्वतत्त्वमा
दस्ञ्च द्वयानेविध्य नधिकारीत त्वति प्रसंग इति शंका तेस्यादेवंदिति। भिन्नमुक्तं चितं शास्त्रनिषिद्धं कर्मपेन सत्यानस्य
भावस्तानातिक्रांतनिषेधतेत्यर्थः। अवगतमिथ्याभावस्याप्यधिकारिनिमित्तस्य प्रतीयमानत्वान्निषेद्धाधि
कारतानचश्रद्धादृष्टानते हाधिकारहेतुः अतत्त्वविदोपि नास्तिकत्वे नाश्रद्दधतो निषेधाधिकारादितरस्यानिषेध दि
सस्यप्रत्ययाभावोपातादिदृष्टिषु तु श्रद्धाप्यधिकारहेतुरिति ब्रह्मविदोनाधिकार इत्याह मैवमित्यादिना यद्यपि
यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रद्धारहितमपि कर्म वीर्यवदिति स्यात्स्यात्तथा
पि साश्रद्धा ज्ञानरूपेयं तु प्रमाणद्वारा विश्वासात्मिकेयतदभावेन तु नाधिकार एवेति। नश्रद्दधानदनिनक सेयं

कल्म

प्रतिषेधवाची। यतएवात्र न तत्र स्नानाभावो विधिषु नाधिकार्यतः एव स्नानानंतरं कर्मानुष्ठानासंभवान्नोपासनो
त्पन्नोकर्मापि क्षेतिद्वितीयपक्षेन नवकाशः स्याद्धातरवेति। ननु किं जते निर्विचिकित्सेति। पितृमनुष्यदेवलोका
न्निं हेतुभिः कर्मप्रजाधनशब्दवाच्यापरविद्यानिर्मितं मृतत्वमात्रं च ततः किं तु स्यात् साध्य स्नाने नेत्यर्थः। तथा हि
श्रुतिः पुत्रेणैवायं लोको जय्यो विद्यया देवलोकः कर्मणा पितृलोक इति। इह वा भवां तरे वानुष्ठितं कर्मबुद्धिशा
स्त्रमंतरं पुत्रेणैवायं लोको नान्यः कर्मणा पितृलोक इति पक्षमंगीकर्तुं शंकते तत्किमिति। आशान्नू दूरे इमं पक्षमुपपादयति तथा हीति।
द्विद्वारेण स्नानोत्पत्तिहेतुरिति पक्षमंगीकर्तुं शंकते तत्किमिति। आरात् दूरे इमं पक्षमुपपादयति तथा हीति।
उपाने नत्सेप्रे यार्थे नेच्छया आरब्धानोपात्तभावनापाः कार्यस्य संप्रसयात्तमन्वयादिति। अनेन कर्मणा इदं मम मां
त्रमंतः करणं संस्क्रियते क्षीणपापं क्रियते पुण्येन चोपचीयते तदुपचीतरनिष्पोविद्दित्वा वरमितिकर्मस्तुआत्मस्तुद्या
॥२९॥ एवं पजन्मात्मयाजीसवदेवयाजिनः काम्यकर्तुः श्रेयानितिशातपथश्रुत्यर्थः। सयदेवयाजीनेत्यत्रप्रकृतं यस्नानादिश्रु ॥२९॥
त्यंतरमाहनिस्सेति। नित्यानां संस्कारद्वारा स्नानोत्पादकतोक्तेदानीं मदुक्तं समुच्चयमारादिनाम्शेषां कर्म्मणां स्नानका
र्ये मोक्षसमुच्चयम इतितत्राहकुतेनेवेति नित्यानां फलं पापक्षयं स्नानमाकांक्षते नस्वर्गोर्द तत्रैसथाप्रकृतोकूश्नोप
कारणाभ्यां नाम तिदेशेनन प्राकृतोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनमेवं स्नाने विनियुक्तयज्ञादीनां कुत्स्न नित्य फलं
पापक्षयातिरेकेण नानित्यकाम्यकर्मसाधारणेमोक्षोपयोग्युपकारः कल्प्यः पापक्षयस्य च स्नानोत्पत्तिद्वारत्वं तत्तस्के
तामित्यादिशास्त्रसिद्धं। न च वाच्यं नित्येभ्यः पापक्षयः स्यात् नोत्पत्तेरन्यतः सिद्धौ किं पञ्चेनेत्यादिनेति। नित्यानां स्नानोत्प

त्तिप्रतिबंधककदुरितनिबर्हकत्वस्य विशेषतः शास्त्रांतरादसिद्धेः। अस्मिंश्च विनियोगे सति स्नानोद्देशेन नित्याद्यनुति
ष्ठतो वश्यं स्नानं भवतीरतथा शुद्धिमात्रमानिपतास्नानोत्पत्तिरिति विनियोगोपयोगः स्नानस्तु तस्य तेषु संक्षयात्यायस्य
कर्मणइत्यादिस्मृतेरियं श्रुतिर्मूलं श्रुतिस्त्वेतादृशी तुल्यत्वान्नैतामनुवादयति। नसंयोगपृथक्त्वेनसाक्षादंगभा
वतेतैरत्यनेनसाक्षादंगभावो निषिध्यते न संयोगपृथक्त्वं सर्वापेक्षाधिकरणे संयोगभेदस्याश्रयिष्यमाणत्वात
स्यादयमर्थः संयोगपृथक्त्वमस्तीत्येतावतानसाक्षादंगभावसिद्धिरारादंगभावेपितदुपपत्तेरिति। नित्यानां दुरि
तक्षयफलत्वे नित्यकाम्यवैषम्यायोगमाशंक्य नित्येहीतेनत्यक्तं चित्तसत्वं चित्तगतः सत्वगुणः प्रत्यक्षोपपत्तीनि
संसारस्यासारत्वं दृष्टविषये प्रत्यक्षाद्यात्मदृष्टेतूपपत्त्याप्रत्यक्षोपपत्तोश्च प्रवृत्तिद्वारं चित्तगतसत्वं तस्य
पापकपाटनिवृत्त्यापावरणउद्घाटनेसतीत्यर्थः। धर्मब्रह्मावबोधयोर्हेतुहेतुमद्भावाच्चावेपिक्काक्रमापौर्वापर्य
मारांकमेस्यादेतदिति। अग्निहोत्रं यवागूपाकवदिति। पंचमेस्थितं। अर्थाच्चाग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचती
त्यत्र किं होमयाकयोर्यथापाठं क्रमउतयाकएवप्रथममइतिसंशयेनियामकस्याभावाद्यथापाठं होमनिर्देते श्च इ
व्यांतरेणसंस्कारवाद्यतायवागूपाकस्य चारादुपकारकत्वाद्धोमस्य प्रयोजकत्वाद्यवागूपाकस्यौपरिष्टात् पदार्थप्रयोजनापेक्षोनुष्ठापनविधि
रेव प्रयोजनोपयोगिनं क्रमं विशेषं नित्यैयच्छतीतिपक्षे वहोतव्यं न च द्रव्यांतरानयनं श्रुतद्रव्यवैयर्थ्यप्रसंगा

कल्प

न्नदृष्टार्थत्वे सत्याशङ्कुरकारकत्वं पाकस्येति। पाठस्थानेति। क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्॥ स
न्निधाय तु तीत्यादिषु क्रमेषु स्थितप्रयोजेषु विंताकिं यथापाठमनुष्ठानक्रम उत न तत्र वाक्यानां स्वार्थमात्रा व
सितत्वात् न क्रमपरत्वं। तन्नियमे सिद्धान्तः प्रयोगानि वाक्यानि स्वार्थविधायीनि तथानुष्ठानापेक्षितस्मृत्यु
पयोगीन्यपि। तानि च क्रमवन्ति स्वाध्यायविध्यध्यापितानि क्रमवृत्त्यैव स्मरणानि जनयन्ति। स्मृतस्यैवानुष्ठे
यत्वमिति स्मरणक्रमेणानुष्ठानं नियम्यते। एवं क्रमपाठेपि दृष्टार्थो न विध्यतितस्मात् पाठक्रमेण नियम इति॥ सू
॥२२॥ अर्थक्रमः कस्मिन् क्रतौ श्रूयमाणानां प्रजानां पाठक्रमेण प्रयोगक्रमो नियम्येत तस्य पाठक्रमस्यानुष्ठानो छो केगु
णत्वावगमात् यथाश्रुतपाठानुष्ठिये तु कुली तेनि स्थानाद्वेत्यत्रिसंयोगात्। योतिष्टोमविकारे साद्यस्क्रे सं
निवेशप्राप्तेष्वग्नीषोमीयादिपशुषु सहत्वगुणविधानार्थं वचनं श्रूयते सह पशूनालभत इति। तद्विधाना ॥२२॥
त्प्राकृतः प्रथममग्नीषोमीयस्ततः सवनीयस्ततोऽनुबन्ध्य इत्येवं रूपः क्रमो निवर्तते सहत्वं वेदं सवनीयम
ग्नीषोमीयस्थानेन तथा सति हात चया तुल्यवदनुष्ठानं च लक्षणं भवति। सवनीयश्चाश्विनग्रहणानन्तरकालः प्र
कृत्याम्नायते। आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति तत्रैककालत्व
लक्षणं सहत्वा सर्वाद्वयं भावि निक्रमेकः प्रथमं प्रयुज्यतामित्यपेक्षायां किमनियमो तत्र प्रथमं प्रमुत सवनीय
स्यैवेति संशयस्तत्र नियामकस्यासाद्यत्वाद नियमे प्राप्ते राद्धान्तः। स्थानात् सवनीयप्राथम्यं नियम्येते कुतः उत्पत्ति

प्रौ तु। प्रकृतौ सवनीयस्याश्विनग्रहग्रहणानन्तर्यमुत्पत्त्यावगतं विकृतौ च तेनैव कालेन सउपस्थापितः॥
अग्नीषोमीयस्य सहत्ववचनेन तत्स्थानाच्चालितस्ततः प्रथमं सवनीयस्यैवोपाकरणादिप्रयोगं इतरयोस्तत्स्था
नस्य वचनात् दानं तथाभियस्त्वनियमः अन्यथाप्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यस्यासति वाधके त्यागायोगात् प्रथममग्नीषोमी
यमुपाकृत्यात् वंध्य उपाकर्त्तव्य इति। मुख्यक्रमेण चांगानां तदर्थत्वात्॥ सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं यत्स
रस्वती सरस्वांश्चेति सरस्वतीदेवतस्सरस्वद्देवतत्वयुगपत्कर्मद्वयं श्रूयते। तत्र सरस्वद्देवतस्य याज्यानुवाक्या
युगलं प्रथममाम्नायते तदनन्तरं पुंदेवतस्य तत्र मंत्राणां प्रयोगशेषित्वाद्याज्यानुवाक्यापाठक्रमेण प्रधानक्रमो
वगतः अंगविशेषे निर्वापादौ संशयः किमनियमोस्य क्रमः उत प्रधानक्रमेण नियत इति। तत्र याज्यानुवाक्याक्रम
तक्रमस्य प्रधानमात्रगोचरत्वादंगानामनुष्ठानक्रमे स्यात्प्रमावान्मुख्यक्रमस्य च प्रमेयत्वेन प्रमाणत्वानुपप
त्तेरनियमे प्राप्ते सिद्धान्तः मुख्यक्रमेणांगानां क्रमो नियम्येत। तदर्थत्वात्। प्रधानार्थत्वादंगानां। यद्यपि मुख्यक्रमस्य
याज्यानुवाक्यापाठक्रमापेक्षया प्रमेयत्वं तथापि प्रमितस्यास्य धर्मादेरिवान्यत्र प्रमाणत्वमविरुद्धं। प्रधानस्य
हि प्रयोगविधिना सांगस्यैव प्रयोगश्चोदितः। स चावर्जनीयानुष्ठानव्यवधानादृष्टिकं व्यवधिमंगानां न सहते। यदि त्व
न्यांगसंनिधावन्यांगानुष्ठानं न तदा तेनैव स्वप्रधानादंगानि विप्रकृष्येरन्। ततो मुख्यक्रम[illegible]दंगक्रमनियम इति॥

कल्म

प्रवृत्त्यानुष्ठानकाष्ठानांगुणानां तदुपक्रमात्। वाजपेयसप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभत इति सप्तदशप्रयोगो
ऽङ्गत्वेनाश्रूयंते। तेषां वैश्वदेवीकृत्वा सह प्रचरंतीति प्रयोगस्साहित्यश्रवणादेकोपक्रमोपसंहाराश्चावांत
रप्रयोगाः। ते तेषामतिदेशप्राप्ताः प्रोक्षणादिधर्मा नैकैकत्र समापनीयाः किंतर्हि सर्वेषु पशुष्वेकैकपदार्थं कृत्वा
रिसमापनीयस्ततोन्यस्ततोन्यः। तत्र चाद्येकस्मिन्पशौ सर्वांगानुष्ठाने प्रधानस्यांगैर्विप्रकर्षः स्यात्। तत्र
प्रथममेकपदार्थानुष्ठाने विशेषतो वेदानुक्त्याभावादिच्छैव नियामिका। तदेवं स्थिते द्वितीयादिपदार्थप्रयो
॥२७॥ गे संशयः। किं प्रथमवद्द्वितीयादावपीच्छैव कारणमुत प्रथमप्रवृत्त्यैव नियम इति। तत्र पूर्वपक्षः। न तावच्छु
तीहास्ति नियामकं। प्रथमांगप्रवृत्तिश्चापौरुषेयी वेदेन नाप्यनुज्ञायत इति न तद्वशादुत्तरांगनियमस्तेन ॥२७॥
प्रथमतराश्रितपुरुषेच्छैव चरमतरांगनियामिका। प्रयोगसौकर्यं चैवं लभ्यते। इतरथा तु प्रथमप्रयो
त्वा गानुसंधानप्रयत्नस्तदुपरि तन्तं च प्रयोगं तद्वशेन संतन्वतस्य मति क्लेशः स्यात्तस्मादनियम इति प्राप्ते राद्धांतः
एकप्रयोगतयानुष्ठानकाष्ठानां प्रोक्षणाद्यंगानां प्रवृत्त्याक्रमनियमः कुतस्तदुपक्रमात्तेन प्रथमे नञंगानामुप
क्रमात् तदेकप्रयोगत्वादित्यर्थः। सप्तदशपशांगानि सह प्रसोढव्यानि प्रथमांगानुष्ठाने सति द्वितीयादौ दोषोऽ
वशिष्टे सर्वथा न मन्यनुज्ञानाति। न ततोधिकं प्राकृतिकक्रमाश्रयणे च सप्तदशसु प्रथमांतराश्रयणे यद्यपि केशपि

अदर्शनं स्यात्। अतः प्रयोगवचनस्याकोपपरिहाराय प्रवृत्त्यानियम इति। शेषाणां शेषिणां च क्रमापेक्षायां हे
तुमाह युगपदिति युगपदनुष्ठानप्राप्तौ क्रमः स्यात्तदेव कुतस्तत्राह एकपौर्णमासीनिष्पत्त्यर्थं पौर्णमास्या
संबद्धास्त्रयो मावास्यया का षट्कोपि स्यादि कर्तृभेदः स्यात्तदानक्रमोपेक्ष्येत तन्नाभूदित्याह एकाधिकारीति स्वा
मित्वेनाधिकारित्वं तस्यैवानुष्ठातृत्वेन कर्तृत्वं। एकाधिकारिकर्तृकत्वे हेतुमाह एकप्रयोगवचनेति मदोनेत्यस्य व्या
तेकर्तृकस्यापि वाक्षिनत्वात्प्रयोगवचने कर्तृकत्वसिद्धिः। एकप्रयोगवचनपरिग्रहे हेतुमाह एकफलत्वादिति। एकश्चा
सौ फलं च ततः प्रधानस्योपकारश्च तस्मिन्सर्वेषु च्छित्यसाधनत्वेनोपनिबद्धाः शेषाः। एकेन फलेनावच्छिन्नाः शेषिणो
ऽप्येकप्रयोगवचनोपगृहीता इति। सौर्यार्यमणेति पंचमे स्थितं। अंगवक्रतू नामानुपूर्व्यं सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्म
वर्चसकामः अर्यम्णे चरुं निर्वपेत्स्वर्गकामः प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुःकाम इत्यादिषु क्रमपठित
केनुचर्विताकिं पाठक्रमेण प्रयोज्या उतानियमेनेति। तत्र मध्यांगानां समभिव्याहारीनामेकेन युगपत्करणाशक्तेः क्रमा
कांक्षायां पाठानुक्रमनियम एवं क्रतूनामपीति प्राप्ते राद्धांतः। नवा संबंधात्। अंगेष्वेकप्रयोगवचनपरिग्रहात्
स्तिक्रमाकांक्षा क्रतुषु नानाफलेषु नैकः प्रयोगवचनोस्ति न च सर्वे मिलित्वा प्रयोज्यन्ते नैषामेकप्रयोगवचनसंब
न्धाभावान्नास्ति क्रमाकांक्षा किंतु पुरुषस्यानवद्वाकांक्षितविधिप्रतिपाद्यमिति नदिश्यैव क्रमः पाठक्रमस्त्वध्ययना
र्थ इति। युगपत्प्रयोगसंभवेनावर्जनीयत्वमपाठक्रमस्यागतत्वात्तन्नियमस्याध्ययनार्थत्वादित्यर्थः। गोदोहन

स्य पुरुषार्थत्वं चतुर्थे चिंतितं यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थलक्षणाऽविभक्तत्वात्। दर्शपूर्णमासप्र
योगो दोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति श्रूयते तत्र गोदोहनेन क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वसंदेहे पशुकामस्येति श्रुत्या
समभिव्याहारात् वाक्येन पुरुषार्थत्वेन क्रत्वनुपकारकत्वेन चोभयार्थमिति प्राप्ते सिद्धांतः नोपकारकत्वं शेष
त्वं किंतु तादर्थ्यं। तथा च गोदोहनस्य पशुशेषत्वात् क्रत्वंगत्वं। अंगापेक्षा च क्रतोरनुपकाराय अन्यार्थस्या
पि क्रत्वनुपकारकत्वमविरुद्धं। तेन वाक्यात्पुरुषार्थमेवेति। यस्मिन्निर्दिष्टे पुंसः प्रीतिः फलं जवनितस्य
लिप्सा फलप्रयुक्तान विधिनः कुतस्तस्य फलसाधनस्य प्रीत्यादिभागाभावादिति सूत्रार्थः। अस्य च प्रणयनाश्रि
॥२४॥ तत्वात् क्रमएव क्रमरति। गोदोहनस्य प्रणयनाश्रितत्वमुपपादयति। नोरवाक्येति। कल्प्यतां तर्हि व्यापारावेशात्त्वी ॥२४॥
ह प्रणयनाश्रितमिति प्रणयनांतरविशिष्टविधिमाशंक्य प्रतीयत इत्युक्तं। संनिहितलाभेन विशिष्टविधिरित्य
र्थः। सामर्थ्यात् लिंगाच्च प्रणयनाश्रितत्वमात्रयोग्यत्वाच्चेति। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां रतिं चतुर्थे चिंतितं। उत्पत्ति
कालांगविशयं कालः स्याद्वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात्। दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति श्रूयते। तत्र सं
देहः किमिदं मंगस्य विधायकमुत कालस्येति। तत्र त्काश्रुतेरंगस्य तच्चांगत्वं यजेतेति विधिप्रत्यासत्तेः सोमस्ये
व न तु दर्शोत्पद्वारेणान्यत्र विहितसोमयागस्य प्रत्यभिज्ञानानुकथ्यं ताद्विधिः। उच्यते। न तत्कार्यस्येहाप्रत्यभिज्ञा
नाद्वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेतिवत्। न त्यत्र ब्रह्मवर्चसं बृहस्पतिसवकार्यं प्रतीतमतो तांगबृहस्

तिसवोकार्यं प्र वाजपेयस्य। एवं च सोमयागोपि दर्शपूर्णमासेष्टिं प्रत्यंगत्वे न विधीयत इति प्राप्त उच्यते। अस्मिन्
काळांगविषयसंशये काळो विधेयः स्यात् कुतः अस्य वाक्यस्य काळप्रधानत्वात्। यदि कर्मविधिः एव तर्हि
देवतारूपमस्ति। अन्यथा व्यर्थकत्वेनोद्भिदादिवत्सोमविधिर्देव नातिदेशेन प्राप्यते तन्
रूपेण द्रव्यदेवते न भाव्यं न चेह ... अतः सोमयागप्रत्यभिज्ञानार्थमेव तत्। प्रत्यभिज्ञानेन च न विधिसंभवः।
हिंसोमोपि प्राप्येतेति सोमेनेत्यनुवादार्थं स्यात्। अतः कर्मांतरमेव विधीयते। नामधेयमपि यजि
बृहस्पतिसव ब्रह्मवाजपेयप्रकरणे श्रुतस्य तत्प्रकरणांतरन्यायात् कर्मांतरमेव विधीयते। नामधेयमपि यजि
स्तनं तत्र यानत्रत्यादिविलापकं। किंतु तत्रैव धर्मलक्षणमावर्तते। अतो नाम्नैव प्रसिद्धबृहस्पतिसवधर्माणां
प्रवृत्तेस्त्वेतोद्धृतकं कर्मविधानमिति पयाग्नेयादीनामिति। एकादशे चिंतितं। प्रयोजनानांसंबंधात्पृथक्त्वं ततः
स्थादेकं कर्मस्येकशब्दानिसंयोगात्। आग्नेयादिषु संशयः। किं तत्र मेषां फलमुत भेदेनेति तत्र परस्परनिपेक्षैरत
त्रिविधिभिर्विहितानां प्रधानानां पृथक् फलाकांक्षत्वात् त्वसंनिधौ श्रूयमाणं फलं भेदेनैभिः संबध्यते तेनतः प्रतिप्रधा
नं फलभेद इति प्राप्ते सिद्धांतः। यद्यप्येषां पृथक्त्वं पृथग्गुणत्रिविधिविहितता तथाप्येककर्म्ये क्रियत इति सुसत्याफ
लंकर्मणेकर्म्ये एकफलत्वमित्यर्थः। कुतः प्रयोजनेन समुच्चितानां संबंधात्। हेतोः। स एव कुतः एकशब्दा
भिसंयोगात् दर्शपूर्णमासशब्देन हि समुदायवाचिना निर्दिश्य फले विधीयते आग्नेयादयः यथा ग्रामेणो

कच्छ

दृपानः स्वे यद्यपि समुदायशब्दनिर्देशात्समुदितैः पुंभिरुदपानः स्वन्यते न प्रतिपुरुषं कूपभेदः एवमिहापि न नु गणाया
नुलेपनमित्यादौ समुदायशब्दनिर्दिष्टमप्यनुलेपनादि प्रतिपुरुषमावर्त्तनेत इत्किं नस्यात्तेनेति वदामः उत्क्रमनु
लेपनादेः संस्कारत्वात् दृष्टार्थत्वाच्च प्रतिसंस्कार्यमावृत्तिरिति तु फलमुद्दिश्य विधीयमानानामुपादीयमानानामे
कासे पादीनां विवक्षितं तस्माद्धित्वमिति फलतं त्रतेति । संग्रहे ज्ञिज्ञासयोः फलादिभेदं निर्दिश्य विभजते ज्ञानयोस्तत्फ
लनमयुक्तमित्याशंक्याह ज्ञिज्ञासा यारति । इच्छाया ज्ञानपराधीनतया ज्ञानफलमेव तत्फलमित्यर्थः । फलभेदेव
तौ भेकारणभेदकथनं भाष्येऽनुपयोगित्वादाशंक्याह न केवलमिति विधेयाविधेयक्रिया ज्ञानफलयोरुत्साद्यताकर्मे
॥२५॥ प्यताभेद इत्यर्थः । अनुष्ठानान्तरेत्यत्रान्तरशब्दार्थमाह स्वाद्य ज्ञानेति । क्वचित्तु सविहाशोपि परमित्यादौ ज्ञानफलंसा ॥२५॥
ध्यत्वेन प्रतीतमपि न्यायबलात् वचनान्तरवशाद्वाक्रियमाणिपरत्वेन व्याख्यायफलभेदः उक्तो जिज्ञास्यविषयभेदस्य
प्रतीतिसमयएव स्फुरत्वादाह जिज्ञास्यभेद इति ननु भवतेरकर्मकत्वात् भावार्थत्वे च नपुंसकत्वप्रसंगात् भव्यश
ब्देन कथं जिज्ञास्यभेदसिद्धिरत आह भवितेति ननु तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इति कृत्यानां भावकर्मणोः स्मरणादे
द्बोधयति सूत्रविहितयत्प्रत्ययान्तस्य भव्यशब्दस्य कर्तृवाचित्वमयुक्तमित्याशंक्याह कर्त्तरि कृत्य इति भव्य
गेयेत्यादिना हि सूत्रेण भावकर्मवाचितानियमस्यापवादः कृत्यप्रत्ययान्तानामेवश्यमिति वाशब्दाद्विकल्पेन कर्त्तरि निपा
॥२ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्या प्लाव्यापात्या वा ॥ २५

त्यन्ते भवतीति युक्तमित्याह भव्यशब्दः कर्तृवाचीयश्चेन्न भावकर्मणोः अस्य च भवतेरनुपसर्गत्वात्प्राप्तिवा
चित्वाभावाच्च कर्मप्राप्तिः भावे तु भव्यमनेनेति स्यात् नेह स पुंल्लिंगनिर्देशात् दृष्टाद्यर्थमपेक्षणाच्च अ
तः कर्त्तरि कृत्य इति । ननु भवितुः कथं ज्ञानकाले सत्त्वाऽभावस्त्वाशंक्य ज्ञानोत्तरभावि प्रयोजकव्यापारा
पेक्षणादित्याह भावितावेति । भवतिर्ह्यसिद्धवस्तुकक्रियावाचीनपक्यादिवत् सिद्धकर्तृकक्रियावाचतोऽभवि
ताध्यतोऽसिध्यन्भावकव्यापारापेक्षनिष्पत्तिरर्थात्साध्यो भातीति अत एव दुःकरोत्यर्थस्य यः कर्त्ता भावि
तुः सप्रयोजकः भावितानमपेक्ष्यान्यप्रयोज्यत्वप्रपद्यतइति भाष्ये भूतशब्दस्यातीतवाचित्वभ्रमं निरस्यति
भूतमिति । नन्वर्थालाभ्यर्थनानुज्ञानां लोके चोदनात्वात् कथं वेदे चोदनात आह ज्ञातादीनामिति । उक्तलक्षणपुंसः ख्या
निकृष्टंप्रति निकृष्टलषितोपायकार्यत्वाभिधानमाज्ञा यथायामानयेति । एतदेव हीनस्याभ्यर्थनाप्यमाणवकमध्यापयेति ।
प्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य तद्धितोपायोक्तिर्नुज्ञाभ्यकुरु नैयच्येहितमिति । नैतासां संभवो वेदे इत्यपदेशः चोदना । उप
देशोत्थप्रवृत्तिमो ज्यप्रयोजनोपायबोधको लोकेवगतोयथा गोपालवचनेसु यथाकथनपरेनेनपथायाहि
ति । न हीहाज्ञाप्रयोक्तुर्निकर्षात् नाभ्यर्थनास्वप्रयोजनाभावात् नानुज्ञाप्रयोज्यस्याप्रवृत्तत्वात्तदिहनियोज्यस्या
प्रवृत्तस्याहितोपायकर्त्तव्यतोक्तिरपौरुषेयेपि वेदेसंभवत्येवेति । तस्य धर्मस्य ज्ञापनेनेति ज्ञानं प्रवृत्तस्याहितो
पायणं उपदेशो विधिः इति जैमिनीयसूत्रावयवार्थः । स्वविषयइति भाष्ये स्वशब्देन चोदनाभिधीयत इति मत्वाह

कठम

ध्यसाध्य इति।स्वरूपाः प्रतिपाद्ये विषये भावनायामित्यर्थः।धर्मस्योत्कटत्वाभावनोपसर्जनभूतापि शब्दतोऽर्थतः प्राधा
न्यात् स्वरूपशब्दार्थ इति गृहीत्वा तद्विषय इति।ननु भावनायास्त्वर्थयोर्विधिशब्देन पुरुषप्रवर्तनमशक्यं प्रमा
णस्य वाद्यादिवत्प्रेरकत्वायोगादित्याशंक्याह भावनाया इति साक्षाद्भावनायाः स्वरूपं कृत्वेष्टसाधनत्वद्वारेण वार्थाद्वाक्य
र्थस्येष्टाप्यमतां बोधयन्विधिः बोधयित्वा च तत्रेच्छामुपाहरति।ततश्च पुरुषः प्रवर्तते नदृते न क्रमेण नियुंजानो चो
दना धर्मस्य वबोधयतीत्यर्थः।ब्रह्मचोदना ब्रह्मतिष्ठवाक्यां यथार्थमें चोदना प्रवृत्तिहेतुं बोधं जनयति।नैवं ब्र
ह्मचोदनेत्याह नावबोध स्यति।ब्रह्मचोदनस्यासिद्धवस्तुविषयस्य प्रवृत्तिहेत्वर्थमात्रावबोधस्य जन्यत्व
॥२६॥ मेतिभाष्यार्थः।ननु मानाम ज्ञानिधर्मबोधवद्ब्रह्मबोधाद्विषये प्रवृत्तिः।स एव नु विधितः किं न स्यादिति शंक ॥२६॥
तेनान्विति।विध्येकवाक्यत्वेन वस्तुबोधनाद्वेदान्तानां न सिद्धबोधमात्रपर्यवसानमित्यर्थः।भाष्ये बोधनिर्दे
श एव विध्यविषयत्वे हेतुगर्भ इति व्याचष्टे अपमानिसंधिरिति।यथा विशिष्टविधौ विशेषणविधिरर्थान्न
विशेषणे तात्पर्यं वाक्यभेदात् एवं विषयविशिष्टप्रतिपत्तिविधिसामर्थ्याद्ब्रह्मनिश्चय इत्याशंक्याह नच
बोधस्येति।विशिष्टक्रियाविधानात् युक्ता विशेषणस्य प्रमा वैशिष्ट्यस्य वास्तवत्वात्।प्रतिपत्तिविधिस्तु न वि
शेषणसत्तामाक्षिपति वाचं धेनुमुपासीतेत्यादावारोपस्यापि विधेयधीविषयत्वादित्यर्थः।एवं क्रमप्रमाणा
भावसिद्धौ।ब्रह्मधीर्नियोगेन धर्मबुद्धेरनंतरम्।ननु क्रमे मानहीनत्वात् स्नानभुज्यादिधीरिव।नि स्यानि
नियमेनेत्यर्थः।१

सवस्तुविवेक इति भाष्यमाक्षिपति तद्विषयश्चेदिति।अनित्यात् ब्रह्मणो विवेकः किं निश्चयः उत ज्ञानमात्रं आद्यं
दूषयति कृतमिति।द्वितीये विपर्ययः संशयो वा नाद्यः ततः शास्त्रश्रवणे प्रवृत्त्यसंयोगात् न द्वितीयः प्रपंचानित्यत्वा
निश्चयेन वैराग्यायोगादित्याह तथा चेति।समाधत्ते तस्मादिति निश्चय एव विवेकः न च शास्त्रानारंभ इदं नित्य
मिदमनित्यमित्यनिश्चयात्।आत्मानात्मसमुदाये नित्यत्वमनित्यत्वं च स्वरूपधर्मा येऽन्यां धर्मिण्यां वर्तितव्य
मित्येतावन्मात्रं निश्चितं यद्यपि घटादेरनित्यतावधारिता तथापि कस्यानात्मत्वं नावधारितेति।नित्यत्वस्य व्या
ख्यानं कृतमिति।उक्तविवेकस्य प्रयोजनमाह तथा चेति।सत्यासत्ययोरुपादेयानुपादेयत्वे हेतुमाह तदेते
दिति।सुखत्वान्नित्यमुपादेयं दुःखत्वाद्धानि।त्याज्यमित्यर्थः।दृष्टेनुभवः उपपत्तिस्तु अस्थिरविगीतसद
येष्ठानमसत्यत्वात् गंधर्वपुरीवदित्यादिव्याप्तसिद्धिमाशंक्याह नरखब्धिरिति नचेयता विवेकस्य स्वरूपसत्वं हेतुर
मे शास्त्रविफलता सगुणानिर्गुणविवेकात्सर्वं ज्ञसमन्वयमादेशसिद्धेरिति।ननि साद्विवेकमात्रं वैराग्यहेतुः किंतु
तदभ्यास इत्याशयं हाथ्यास्येति।अस्य पुरुषश्रेष्ठस्य संसारसमूहे अनित्यत्वादिविषयं प्रसंख्यानं धीसंततिः अनु
पावर्तत इत्यस्यार्थः।अवीचिनरकविशेषः।आपश्च स्वर्गपर्यंतेषु पुनःपुनर्जायते म्रियते चेत्यर्थः।क्रियासमाप्ति
हारे क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति पुण्ये सर्वलोकारापवादेन लोकः श्रवणादेर्मास्य च विधानात्।आरभ्य ब्रह्मलोकमवीचि
पर्यंते जननमरणाभ्यामावर्तमानं तृष्णाद्यवांतरसर्गपर्वतैः कालैः संसारसागरस्योर्मिभूतैरनिश

कळम

मुच्यमानमितस्ततो नीयमानमात्मानमन्यं च जीवसमूहं च पश्य लोकेति योजना उक्तपरिभावनाया इहा
मुत्रार्थभोगविरागहेतुतामाह ततोस्येति अनित्यसंसारस्य किंचिद्विद्यते स्थिरं नास्तीति यावत् विवेको ननु
ब्रह्मेति तदुक्तमीदृशादिति। आभोगो मनस्कारः आदर इति यावत्। अतद्वात्मिका वैराग्यस्य शमादिहे
तुतामाह ततश्चेति। द्वाभ्यां जन्मदाकारा अस्य संतीति तथोक्तः श्रद्धैव तत्त्वविषयावित्तमस्य नगवादीति तथा
नि हितः मोक्षेच्छा भवतु कुतस्त्यावता ब्रह्मजिज्ञासा तत आह तस्य चेति। नित्यानित्यविवेकादिहेतुत्वस्या
॥३७॥ स्यार्थाद्वगतेः किमतः शब्देनेत्याशंक्य नानेन जिज्ञासां प्रति साधनकलापस्य हेतुतोच्यते किंतु तत्त्व ॥३७॥
सिद्धिपरिहारहेतुरक्तिर्धीमनरस्याह अत्रैवमित्यादिना। शाक्यंकशाकल्यं शुचिनरशिरः कपालं प्राण्यंग
त्वात् शंखवदित्यस्यानारे स्पृष्ट्वा ऽस्थिस्नेहं सवासा जलमाविशेदित्यागमविरोधः कृतकत्वानुमाना
नुगृहीतात्तद्वाक्येहेति वाक्यात् त्याय हीनमपामेत्यादिवाक्यमापेक्षिकामृतत्वादिपरं व्याख्येयमित्याह अपि
तेति। यस्मान्नित्यहिं तं भास्करेण नित्यानित्यविवेकादेरप्रकृतत्वान्न तदानंतर्यमथशब्दार्थोतः स्वकर्मणां स्त
पित्सुफलत्वं ब्रह्मज्ञानस्य च मोक्षैकफलत्वं च स्वहेतुत्वम् अलं शब्देनन परामृष्टं युक्तमिति तं भाष्यभावव्या
ख्ययानुकंपते तत्र चेति। तर्हि सकलवेदांताः परामृशेनानेत्याह योग्यत्वादिति। अथशब्दो कार्यहेतुत्व
समर्थन योग्यत्वादित्यर्थः हेतुमद्ब्रह्मजिज्ञासाया हेतूनां नित्यानित्यविवेकादीनां सूत्रकारस्य बुद्धिस्थ

त्वात्तदानंतर्यार्थत्वमथशब्दस्य युक्तमेव। चतुर्थीसमासाभावे हेतुमाह तादर्थ्येति। पाणिनिः किलच
तुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैरिति तादर्थ्यसमासं सस्मार चतुर्थ्यंतः शब्दैस्तदर्थवचनादि
भिः शब्दैः समस्यते चतुर्थ्यंतशब्दार्थस्तच्छब्देन परामृश्यते। तस्मादिदं न तादर्थ्ये यथा कुंडलाय हिरण्य
मित्यत्र कुंडलं चतुर्थ्यंतशब्दार्थस्तच्छेषो हिरण्यं तत्र कुंडलशब्दश्चतुर्थ्यंतः कुंडलशेषवाचिना हिर
ण्यशब्देन समस्यते कुंडलाय हिरण्यमिति तथार्थशब्दादिनापि ब्राह्मणार्थं पय इत्यादि द्रष्टव्यं का साप
ह्मे न त्वयं समासः प्रकृतिविकृत्योर्नियमितः। चतुर्थीति तादर्थ्यमात्रेणेति चेत्तर्हि सर्वत्र प्रसंगो विशेषात्तस्मा
प्रकृतिविकृत्योरिति चेद्वचनं भाष्यादीनामुपसंख्यानमिति। एवं चार्थाल्लभ्यते तान्निषेधः सिद्धिः स्मिद्वाह अप्रकृतीति
रत्येवं भाष्ये ब्रह्मजिज्ञासेत्येवमादावपि समर्थः। ननु अश्वार्थो भोश्वघासः इत्यादावप्रकृतिविकारेपि तादर्थ्यस
मासो दृष्ट इत्याशंक्य कात्यायनेनैव तत्र समासांतरमुपसंख्यातमित्याह अश्वघासादयः इति। ननु षष्ठीसमा
साभ्युपगमे ब्रह्मणो जिज्ञासां प्रत्यावर्शकत्वेन गुणत्वात् तथा न परिग्रह इति भाष्यस्य प्राधान्यमंगस्तत्राह षष्
ठीसमासेपीति ब्रह्मलोसूत्रे द्व्यागः प्रतिपत्तौ विशेषणत्वेनानुबध्यत इत्यानुबंधः स्वरूपेणानिरूपितायां जि
ज्ञासायां पश्चात्तस्य संबंधिन्यपेक्षा ब्रह्म च तानद्वारा जिज्ञासास्वरूपनिरूपकमिति प्रथमोदिताकांक्षावशेन

कर्म

ब्रह्मजिज्ञासायां कर्मत्वेन संबध्यते न तु संबंधिमात्रतयेत्यर्थः। जिज्ञासाज्ञानयोर्विषयाधीननिरूपणं वैधर्म्य
दृष्टांतेन प्रपंचयति नहीति। ननु प्रमाणप्रमेयादि जिज्ञासायाः कर्मभूत वस्तु ब्रह्म तु संबंधित्वेन निर्दिश्यतां नानि
र्दिष्टकर्मत्वाभ्युपगमे कल्पनानुपपत्तेरित्याह नन्वित्यादिनासंतत्सूत्रेऽसंबद्धं भविष्यतीति ननु श्रुतकर्मत्यागायोगोऽपि
श्रीकथं शेषषष्ठीशंका तत्राह निगूढाभिप्राय इति प्रमाणादिवत् श्रौतत्वसिद्धिरित्यभिप्रायस्य निगूढता
ननु ब्रह्मसंबंधिनी जिज्ञासेत्युक्ते कर्मानिर्देशादनिरूपितरूपा जिज्ञासा स्यादित्याह सामान्येति। वस्तु प्रति
पन्नां श्रौतत्वव्याख्यानात् कथं प्रयासस्वैयर्थ्यं न परिहारो तत्राह निगूढेति एकस्यापि प्रधानस्य श्रौतत्वं वरेण
गुणानां बहूनामपीति निगूढता। वाच्यस्येति शब्दोपात्तत्वेन साक्षात्संनिधिः प्रथमापेक्षितं तस्येत्याकांक्षा प्रथ ॥२८॥
॥२८॥ मसंबंधार्हस्येति योग्यता। एतैर्युक्तस्य कर्मत्वसंबंधः प्रथमः सोऽन्यापि जघन्यः एतैरहितस्य संबंधिमात्रस्य पर
संबंधो जघन्यः सन्प्रथम इति कथमनंत्याहतामित्यर्थः। कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्योग कर्मणि षष्ठीस्मरणाद्ब्रह्मणं
कर्मत्वं जिज्ञासापदस्य वाकारप्रत्ययान्तत्वात् कृद्योगः पुरस्कर्मणि चेति कर्मणि षष्ठ्याः समासप्रतिषेधः
स उभयप्राप्तौ कर्मणीति या कर्तृकर्मणोरुभयोरपि सामर्थ्यात् उपादानप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमिता षष्ठी तद्विष
यः। यथाश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेनेति। एवं तत्राश्चर्यं जे तयदिदृक्षां गवां दोहे कर्मत्व

मकुशालस्य गोपालस्य कर्तृत्वं प्रसक्तं तेन ब्रह्मकर्मत्वे वोपादीयते न कर्तृगतातिशयः। ब्रह्मणोऽप्राप्त्यभा
वात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्येव षष्ठी। तेन ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र तृन्नः समासः इति। भाष्ये प्रत्यक्षानिर्देशो न युक्तः शास्त्र
त्वात् कर्मत्वस्य तत्राह प्रत्यक्षेति अविरुद्धमपि परोक्षत्वं व्याख्येयं प्रत्यक्षत्वस्य प्रतियोगित्वात् व्याख्यातं। एवमि
ते कर्मत्वस्य ख्याप्यताणि कत्वं चरमान्वयप्रसंजना। नन्वयुक्तमपि ज्ञानस्येच्छाविषयत्वं सोत्र जिज्ञासायदाऽ
त्रभीमतां नन्यायसूत्रे उपदेशमात्रेण विश्वासादित्याह नेति। साक्षात्कारस्यैव ज्ञानमिच्छाविषय इति प्रति
तापफल विषयत्वादिच्छाया इति हेतुरयुक्तो व्यधिकरणत्वात् तत्राह तदुपायमिति फलेच्छायाश्चोपायपर्यंतं
प्रसरणार्थं इदं विशेषणमित्यर्थः। भव तु ब्रह्मविषयावगतिरिति तद्रूपावगतिः स्वविषयव्यवहारहेतुत्वेन तद्विषयो ज्ञा
लपेऽपि धर्मवद्दुःखत्वान्नतद्वगतिः पुमर्थ इत्याह एवमपीति श्रुतिरखिलानुभवगतनिर्दुःखानंदमात्रिप्रत्यपरि
हारो ब्रह्मावगतेर्हीति। प्रतिमानं प्रतिभासमानः। अन्यथ्यमाणत्वात् प्रार्थ्यमानत्वात् अविद्यानिवृत्तिर्नत्वनूपावगसा
ल्लोऽभिसनिवृत्त्या पातनाद्यपि तु वृत्तिं तदत्याह अविद्यादीति। पदार्थानू व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह तस्मादिना वि
गाढेन दुःखनिवृत्तिव्यक्तस्य रूपाभिप्रायं। सूत्रस्यानुवादत्वं याह्निवे यतव्यप्रत्ययमध्याहरस्य वेदितव्यमिति। किमिति
ज्ञानमेषितव्यं वेदांतेभ्य एव नास्ति हेतुरिति न संदेहादिनाप्रतिबंधादित्याह तत्त्वेति नान्विष्य विषयसौंदर्यध्यक्षस्वात्कितं
कर्तव्यतोपदेशो न तत्राह इच्छानिमेत्तेति ज्ञानमिच्छा हि संदिग्धे विषये निर्णयाय भवति निर्णयश्च विचारसाध्य इति न

कृष्ण

त्वर्थ्यतार्थमिश्यत इत्यर्थः। आर्थिकेत्यस्मिन्नर्थे कर्तव्यपदाध्याहारः श्रौतस्य मुमुक्षानंतरं ब्रह्मज्ञानेच्छा भवि
तुं युक्तेत्येवं वा। तथा चाधिकारार्थत्वमथशब्दस्येति पि हि ज्ञानेच्छाजिज्ञासा शब्दार्थ इत्यक्षपपादनेन न विरोध इति।
ननु धर्मग्रहणादि धीनामर्थविवक्षा तत्र कृता नवेदांतानां नेत्याह धर्मग्रहणस्येति। उपलक्षणतया वेदांतानामर्थवि
वक्षा प्रतिज्ञावद्विचारप्रतिज्ञापि तत्रैवास्त्विमामाशंकोपरि प्रतिपादनादर्शनान्नेत्याह। यद्यपीति। ब्रह्मविचारप्रतिज्ञाया
स्तत्र संभवमंगीकृत्य परिहार उक्त इदानीं संभव एव नास्तीत्याह नापीति। आविरकस्य ब्रह्मविचारप्रवृत्त्यसंभवादित्यर्थः।
पूर्वमीमांसारंभायेति प्राचा तंत्रेणागतत्वे ज्ञानित्यादि विवेकाद्यानंतर्ये तित्र प्रथमसूत्रेण हल्प्रथमसूत्रस्य पु
नरुक्तत्वादित्यादिना अहंप्रत्यये जीवप्रसिद्धेः संसारिब्रह्मात्मत्वस्य बाधाद्विषय आनिश्चिते अत्रानुपेत्य ब्रह्म
॥२५॥ नावेदांतेभ्यस्तात्सिद्धप्रसिद्ध्यभावामपेक्षं पर इति विभागमाह वेदांतेभ्य इति सम्मुख्य प्रसिद्धस्य जीवात्मत्वसंभवाशं ॥२५॥
क्षेपायोगमाशंक्याह निश्चयफलानेनेति। अनिश्चायकत्वं तु वेदांतानामयुक्तं निर्दोषत्वादित्याशयाहापौरुषेयत्वेन नि
र्दोषत्वादिति। प्रमितिलक्षणा क्रिया यस्य कर्मणो विषयस्य स इह तयोक्तः। यद्यपि निर्दोषो वेदस्तथापि सामान्यतो दृष्टि
विरोधस्त्वतु च नपुंसकाभासत्प्रतिबद्धः संदिग्धार्थः स्यादतो विचारात्प्रागपात प्रसिद्धिर्दर्शिता न प्रसिद्धत्वपक्षोक्त
दोषप्रसंग इति। ब्रह्ममीमांसया इति भाष्ये ब्रह्मास्तित्वप्रतिज्ञा भाति कथं प्रतीतिपरत्वं व्याख्येत्याशंक्य प्रसक्त्येन
प्रत्ययलक्षणामाह तत्रेति। पुरुषार्थपरिग्रहे बाधमाह तदस्तित्वस्येति। विमर्शे संशये दोहाद्युक्ते देनेति। जेदा

वेदप्रमाणेन शंका तत्त्वमसिवाक्यनिविष्टत्वपदलक्ष्यप्रसिद्धमुक्त्वा वाच्यप्रसिद्धिमाह पाविद्योपाधिकमिति। अविद्या
विषयीकृतमित्यर्थः। शास्त्रितानाभ्यां कारणं ... पते यो हि ज्ञानानित्राको निवसकरोति निनेत्तर इत्यनुविधानादि
त्यर्थः। संदेहे साद्विवाक्यात्प्रसिद्धमुक्त्वा पदादपि सोऽस्य न सतिन् कुपृच्छति कुतः पुनरिति। वाक्यात् प्रसिद्धस्यैव पुन
रपि कुतो हेतुतः प्रसिद्धिरित्यर्थः। ननु कृहृति यानु इति न्यायनेव वर्तमानापेक्षिकं तु न तत् इत्यनुक्तं भव इति वतूनेत्या
हअन्न वाच्छिनमिति। प्रकरणादिसंकोचकाऽभावादित्यर्थः। पदांतरैः साक्षान्नित्यत्वादिबोधकं नित्यादिपदं। उक्त
विशेषणानामन्यतमेनापि रहितस्य न महत्त्वसिद्धिरतो ब्रह्मपदादुक्तवस्तुसिद्धिरिति। तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेरवि
काः प्रसिद्धिति तत्त्वं बहितमपि सर्वस्येत्येत दृष्टिप्रसिद्धिरित्यनेन न संबंधनीयं तथा सति प्रतिज्ञाविशेषणं सत्केमु
तिकन्यायं द्योतयितुमप्रति न तु सर्वस्यात्मत्वादिति हेतुविशेषणं वैयर्थ्यात् इत्यभिप्रेत्याह सर्वस्येति। यं समन्तोपादोप
स्यसतत्वभाहेतुहेवहतीति हार्दिकः। सर्वस्य ब्रह्मात्मत्वप्रसिद्धिः सर्वो हि तत्प्रत्येतीति सिध्यहे त्वोर विशेषमाशंक्या
ह एतदेवेति प्रतीतिमेवेति अहं नास्मीति न प्रत्येतीति योजना यामस्तित्वं न सिद्ध्येदसत्त्वनिषेधप्यनिर्बाधत्वस्यानि
वारणादतो हमस्मीति न न प्रत्येतीति योजनैव साध्वीति। अहमिति प्रतीतेरहंकारमात्रविषयत्वात् नात्मप्रसिद्धिः

कथम

सिद्धेदितिशंकतेन त्वहमिति। अनुयोजनायां त्वव्याप्त्यादव्यापकप्रसंजनं स्यान्न हि प्रसिद्ध्यभावो नास्तित्वप्रती
त्याव्याप्ताः सुषुप्तौ दिश्वाभावप्रतीतिप्रसंगात् तन्माभूदिति अव्यवहितेन संबंधयत्यतेऽहमस्मीतिन प्रतीयादिऽति।
न किंतु रनुशयमपाकरोतिअहंकारास्पदमिति। अहमितिप्रतिभासस्याविद्यवित्संवलितविषयत्वमध्यासभाष्ये
समर्पितं तथा च अहमितिप्रतीतिरात्मविषयापि अनात्मप्रसिद्ध्यभावे अहमितिप्रतीतिर्नस्यादित्यर्थः। तदस्त्वमेति
तत्त्वमसिवाक्येतत्पदस्य प्रकृतसच्छब्दवाच्यब्रह्मपरामर्शिनस्त्वंपदेन सामानाधिकरण्यादित्यर्थः। ननु ब्रह्मा
त्मैकत्वस्य वाक्यार्थस्याप्रसिद्धत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् उपेयपदार्थप्रसिद्धिप्रदर्शनमनुपयोगीत्याशंक्याह तस्मा
दिति। पदार्थयोरबंधे तयोस्ताभ्यां गृहीतसंबंधपदद्वयसमभिव्याहारादपूर्वो वाक्यार्थः सुज्ञान इत्यर्थः। एवं ॥३०॥
॥३०॥ तावदापाततो वाक्यस्य तत्त्वप्रसिद्धेर्लक्षणः शास्त्रेण वाक्यप्रतिपादनत्वं संबंधसमर्थ्यासाधारणरूपविषयत्व
समाधातुमाक्षिपतीत्याह आक्षेप इति। ब्रह्मणआत्मत्वेन लोके प्रसिद्ध्यभावाद्वाक्यात् प्रसिद्धिरनूद्यतेऽत्र तत्त्वमसी
ति। ननु श्रुतीमा पादस्य आवार्यत्वं विहायात्मत्वेन हेतुना कुत्र यादृ लोके प्रसिद्धं आत्माचब्रह्मेति वैयर्थ्ये वोक्तत्वात्
इतियाशंक्याप्रतीतं दृष्टान्ते लोकशाब्देनूदार्थः स्यात् उच्यते। तत्पदार्थमात्रस्य प्रसिद्धिरनूद्यते तत्स्यात्। तस्याश्चाज्ञि
तास्पदत्वं प्रतिनहेतुत्वात्। ज्ञातेऽपि पदार्थे वाक्यार्थस्याज्ञातत्वात् सोपपन्नेति। स्यादेतद्यदि ब्रह्मात्वेन प्रसिद्धमितिभाष्य

मनुपपन्नं तल्लिंगमहावाक्ये ब्रह्मानुवादेनात्मत्वं विधीयते। किंतुक्तो कासिद्ध जीवानुवादेनागममात्रसिद्धं ब्रह्मत्वं अ
तस्माहारदिहविवक्षयेति। अन्यत्राहि वाक्यार्थबोधोत्तरकालं पदार्थेनानुद्देश्योपादेयभावो न स्याद्वत्तेति। तत्त्वं त्वं
तु वाक्यार्थसाक्षात्कारेस्स बाध्यते इति द्योतयितुमात्मपदे प्रयो ब्रह्मपदं ब्रह्मपदे चात्मपदं प्रयुक्तमित्यर्थः। ननु वि
रुद्धाप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः सा च वस्तुस्वभावस्याधिकेति कथं विषयत्वाभसंज्ञाहेन इत्यनेनेति न विरुद्धप्रतीतिमात्रेणाभावाव
गमः किंतु प्रमाणमूलत्वात् तयाः सर्व्वेकबाधकप्रमाणाभावे विप्रतिपत्तिः संशयबीजमित्यर्थः। ननु साधारणाकारदृष्टौ सं
शयोनत्विति इत्याणिकविज्ञानस्थिरभोक्ताद्यावस्ति साधारणो धर्मस्ततः शंक्य विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या तत्साधयति क्वा
द्याधिकरणमितिमिदेह आत्मेत्यादिना द्वयाश्रयो धर्मी परागभावात्तोऽहमास्पदं सर्वतंत्रेष्वभ्युपगमात् इति मतं तत्र हेतुमा
हान्यथेति। आत्मशब्दो विषयवाची जिन्नविषया विप्रतिपत्तयो न स्युरतो विवादात्मा नानामध्ये कमाश्रयंनमवि
गीतं। अत्रोपपत्तिमाह विरुद्धा हीति। विप्रतिपत्तिशब्दावयव प्रतिपत्तिशब्दार्थस्य ज्ञानस्य सावयवं न त्वायर्किंविदाल
य न सिद्धं। वीसुपसर्गप्रतीतविरोधवशात् तद् एकमितिसिद्ध्यति। एकार्थो पानिपाते हि धियां विरोधः अतो वैयधर्म्यो
दाहरणमाह न हीति। साधारणधर्मे स्फुरणपि पिनशास्त्रार्थस्य बुद्धिसमारोहेन हि साधारणः शास्त्रार्थस्तत्राह तन
स्मादिति। यस्माद्धि प्रतिपत्तिरेकावलंबनायतत्रैकस्मिन्नालंबने पूर्वे थीविषयनिषेधेन विरुद्धधीरुदेतितस्मात्

कब्म

सिद्धेरिति शंकते नन्वहमिति। अत्र युष्मद्योजनायां त्वव्याप्याद्व्यापकप्रसंजनं स्यान्न हि प्रसिद्ध्यभावो नास्तित्वप्रती
त्याव्याप्ताः सुषुप्तौ दिश्वाभावप्रतीतिप्रसंगात् तन्माभूदिति मयाहितेन संबंधयत्यते हमस्मीतिन प्रतीपादिति।
त्रां किंतु रनुशयमपाकरोति अहंकारास्पदमिति। अहमिति प्रतिभासस्याविद्यावित्संवलितविषयत्वमध्यासभाष्ये
समर्पितं तथा च। अहमिति प्रतीतिरात्मविषयापि जनन आत्मप्रसिद्ध्यभावे अहमिति प्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः। तदहन्त्वमेति
तत्त्वमसि वाक्ये तत्पदस्य प्रकृतसच्छब्दवाच्यब्रह्मपरामर्शिनस्त्वंपदेन सामानाधिकरण्यादित्यर्थः। ननु ब्रह्मा
त्मैकत्वस्य वाक्यार्थस्याप्रसिद्धत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् पदार्थप्रसिद्धिप्रदर्शनमनुपयोगीत्याशंक्याह तस्मा
दिति। पदार्थयोरबंधे तयोस्तादात्म्यागृहीतसंबंधपदद्वयसमभिव्याहारादपूर्वो वाक्यार्थः सुलभ इत्यर्थः। एवं ॥३०॥
॥३०॥ तावत्पदार्थतो वाक्यार्थतश्च प्रसिद्धं ब्रह्म न शास्त्रेण शक्यप्रतिपादनत्वं संबंधसमर्थ्यासाधारणरूपविषयत्व
समाधातुमाक्षिपतीत्याहाक्षेप इति। ब्रह्मण आत्मत्वेन लोके प्रसिद्ध्यभावाद्वाक्यात्प्रसिद्धिरनुपपन्नेत्याह तत्त्वमसी
ति। ननु गतीमापि इदस्य आत्मत्वं विहायात्मत्वेन हेतुना यदि लोके प्रसिद्धमात्मा च ब्रह्मेति त्वयैवोक्तत्वात्
इत्याशंक्याह यत्ताद्राहि लोकशब्देन दार्थः स्यात् उच्यते। अत्र पदार्थमात्रस्य प्रसिद्धिरिहशानूदितास्यात्। तस्याश्चाज्ञि
तास्पदत्वं प्रति न हेतुत्वं। सतिविपदार्थे वाक्यार्थस्याज्ञितासोपपत्तेरिति। स्यादेतद्यदि ब्रह्मात्वेन प्रसिद्धमिति भाष्य

मनुपपन्नं तत्र हि महावाक्ये ब्रह्मानुवादेनात्मत्वं विधीयते। किं तु लोके कश्चिद्धजीवानुवादेनागममानसिद्धं ब्रह्मत्वं अ
तत्राह नेदं विवक्षयेति। अन्यत्र हि वाक्यार्थबोधोत्तरकालं पदार्थानामुद्देश्योपादेयभावो न त्वावर्तेति उक्तं त्वंस्व
तु वाक्यार्थसाक्षात्कारे संबाध्यते रति द्योतयितुमात्मपदे प्रयोगे ब्रह्मपदं ब्रह्मपदे वात्मपदं प्रयुक्तमित्यर्थः। ननु वि
रुद्धा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः सा च वस्तुत्वभावस्याधिकेति कथं विषयश्चाभिस्तथाहि न दनेतेति न विरुद्धप्रतीतिमात्रेणाभावाव
गमः किं तु प्रमाणमूलतया न तः सति के बाधकप्रमाणाभावे विप्रतिपत्तिः संशयबीजमित्यर्थः। ननु साधारणाकारदृष्टौ सं
शयो न त्विह क्षणिकविज्ञानास्थिरभोक्तादावस्ति साधारणो धर्म इत्याशंक्य विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या तं साधयति क्वा
द्यधिकरणमिति मिदं हि आत्मेत्यादि विना द्वाश्रयो धर्मी परागत्वादयो हि मास्य दृं सर्वतं त्रैवमभ्युपगमादिति मतं त्रं हेतुमा
हान्यथेति। आत्मशब्दो विषयवाचीति न्नविषयाविप्रतिपत्तयो न स्फुरतो विरुद्धा नाना मध्येकमालंबनमवि
गीतं। अत्रोपपत्तिमाह विरुद्धा हीति। विप्रतिपत्तिशब्दावयवप्रतिपत्तिशब्दार्थस्य ज्ञानस्य सालंबनत्वायकिंचिदालं
बनं सिद्धं। वी सुप सर्ग प्रतीतविरोधवशाच्च तदेकमिति सिद्ध्यति। एकार्थोपनिपाते हि धियो विरोधः अन्ये वैयर्थ्यो
द्धाहरणमाह न हीति। साधारणधर्मे स्फुरणेपि न शास्त्रार्थस्य बुद्धिसमारोहेन हि साधारणः शास्त्रार्थस्तत्राह तत
स्मादिति। यस्माद्विप्रतिपत्तिरेकालंबना यतश्चैकस्मिन्नालंबने पूर्वधीविषयनिषेधेन विरुद्धधीरुदेति तस्मात्

कल्प

तियोगितयाविप्रतिपत्त्येकस्कंधत्वेन तत्त्वंपदार्थैतदैक्यप्रतीतिश्चोक्तशास्त्राभ्यांसद्वैरंस्यैवेति। तर्हि किं वि
म गानमेतदाहुतदाभासत्वेति श्लोकायतिकादीनां साप्रतीतिरिशसमासः। आस्तिकानां तत्पदार्थप्रतीतेस्तत्त्वमर्थैक
त्वप्रतीतेश्च गौणतायां। तथा त्वंपदार्थे धियासंगसाक्ष्या श्लेवनत्वेच विज्ञानमिति त्वंपदार्थे विप्रतिपत्तिप्रदर्शनस्य
वाक्यार्थविप्रतिपत्तौ पर्यवसानमाहात्रेति। देहादिक्षणिकविज्ञानपर्यंतानां चैतन्येन त्वमात्मत्वमित्यर्थः। भो
क्तैव आत्मेति पक्षे भोक्तृत्वं किं विक्रियोत विज्ञात्मत्वं नाद्यः कर्तृत्वपक्षाद विशेषादित्याह। अकर्तृत्वेपीति द्वितीयं
प्रत्याह। भोक्तृत्वेपीति सक्रियत्वरूपभोक्तृत्वाभावेपीत्यर्थः। सांख्यादि जननमरणादिनियमान्निविशेषा अ
॥३९॥ पिचेतनाः प्रतिदेहं भिन्ना इति मेनिरे जिनाः। नोचकुलवद्दिनाशज्ञाख्यापत्तिरतो ननित्यतत्त्वपदार्थैक्यमिति अ ॥३९॥
न्यवामेवानुमापिजिज्ञा। इति त्वतामभेदाभ्युपगमएव प्रत्यात्मैक्यकत्वविरोधीत्याह। अद्वैतेति। श्लोकायति
कादिनिरीश्वरमतानुभाषणेनैव तत्पदार्थे ईश्वरेपि विप्रतिपत्तिः सूचिताततः। तादृशात्मैक्यवाक्यार्थेपि वि
प्रतिपत्तिरर्थाद्युक्तेत्याह। त्वंपदार्थेति वेदप्रमाण्यवादिनोपि मीमांसकादयः शरीरादिभ्यइति शरीरादिशून्यपर्यंते
भ्य इति। जीवात्मभ्य इति कर्तृभोक्तृभ्यः केवलभोक्तृभ्य इति। क्वचिदिमस्येति नैयायिकादिमतेनेत्यर्थः। युक्तिवाक्ये
तिभाष्यस्थतच्छब्द प्रत्येकं युक्तिवाक्याभ्यां संबंधं करोति युक्तीति। आत्मा सभोक्तेति पक्षे मूलयुक्तिवाक्ये अन्य

त्र तदाभासाविति अन्यर्थं चेत्यादिति भाष्यार्थमाहापिचेति। भाष्ये तर्कस्य पृथग्युक्तेर्वेदांतमीमांसाविकं न तर्कोने
त्याह वेदांतमीमांसेव किं न तर्कोनेत्याह वेदांतेति। अर्थापत्तिरनुमानं चान्न तर्कोभिमतः तद्रूपा वेदांतमीमांसा तस्या अ
विरोधिनः श्रुतिलिंगादयस्तान्नैयायिकाः पांचमिकाश्च श्रुत्यर्थदीपो वेदप्रामाण्यशोधकोः कर्ममीमांसायां विचारिता
वेदस्य प्रत्यक्षादीनां वदर्थानां च लक्षणानि न्यायशास्त्रे विचारितानि। स्मृत्यादि मिश्रवेदानुमान नोपयोगः
तेन नेदं विहित जातिव्यक्तिपदार्थविवेके वेदस्यरूपग्रहणे च न्यायशास्त्रस्योपयोगः स वेदांतेन प्रमाणानुग्राहकत्वे
न तर्कोऽत्र व्यंतरइति। जन्माद्यस्ययतः। अनंतराधिकरणे न प्रारिप्सितसमस्तविचारस्य संबंधमाह तदेवमिति सक
लशास्त्रप्रतीकेन गृहीतं विषयादिसंद्भावासमर्थितं विचारारंभेतमुपजीव्योत्तरविचारप्रवृत्तेर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणः सं
बंध इत्यर्थः। प्रथमसूत्रेण द्वितीयसूत्रस्याक्षेपलक्षणां संगतिमाहतस्येति। मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय वेदांतवाक्यवि
चारः कर्तव्य इति प्रतिज्ञायां ब्रह्मस्वरूपविचारवत्प्रमाणयुक्तिसाधनफलविचाराणामर्थात्प्रतिज्ञाने कथंप्रथ
मत्रह्मैव विचार्यमित्यतआह अत्रेति। अत्र यतो वेत्यादि वाक्यं ब्रह्मलक्षणमस्तु न नेतिलक्षणस्य लोकेऽप्रसिद्ध्य
प्रसिद्धिभ्यां विशये पूर्वपक्षमाह तत्र यद्यपि वदिति। पूर्वाधिकरणाक्षेपपरिहारत्वादस्य तत्र त्यब्रह्मलक्षणनिरू
प्रे पकत्वाच्च तदीयमेव मुमुक्षुत्वमिति तमोक्षलक्षणः प्रयोजनमिति न पृथग्वाच्यं यद्यथाचार्यशबरस्वामी अक्षेपेचा

पादेन प्राप्स्यां लक्षण कर्मणि। प्रयोजनं नवक्तव्यं यच्च कृत्वा प्रवर्तत इत्तीपत्र फूर्वाधिकरणसिद्धांतेन पूर्वपक्षः स्वाद
वादिकी संगतिः। प्राप्तिस्तदर्थं चिंता। कृत्वा प्रवर्तनं कृत्वा चिंता सा चाभ्युपगमवाद इति। सजातीय विजातीय व्या
वृत्ति प्रयोजनो धर्मो लक्षणं नाम तदिह परिदृश्यमानं जगदेव लक्षणं ब्रह्मण उक्ते तानित्य शुद्ध स्वादिस्वरूपमिति
विकल्प्य नाद्य इत्यके द्वितीयमाशंक्याह नवेति न तु लोकाप्रसिद्धमपि वेदेन ज्ञाप्यतामत आह एकमेवेति न जगद्
लक्षणं किं तु तत्प्रति कारणत्वं तच्च जीवाविद्याविषयीकृतस्य धर्मं इत्युपलक्षणमुपपादयति ज्ञानयानि।
कारणत्वं तु ब्रह्मलक्षणमित्यर्थः। अस्याग्नेः जन्म आदिर्यस्योः स्थितिभंगयोस्तौ जन्मादी इत्यन्यपदार्थाय
दिविशेषरूपेणाविवक्ष्यते तर्हि जन्मादी अस्येति निर्देशो गौरवं स्यात जन्मादि इति सामान्यविवक्षया नपुंसकप्र ॥३२॥
॥३२॥ योगः सूत्रे कृतः तत्र नपुंसके कवचनप्रयोगार्ह समाहारमाह त्याहव्ध। द्ध्वापेति। श्रुतीरवि शदाकाचिद्धारप्रा
णि विद्यमाणि च। वात स्यति तु कभावानिपदशो विकजामाहे। तद्गुण संविज्ञान इति तच्छब्देन व द्ध्वी त्य
र्थोन्यपदार्थ उच्यते। तस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन् समासे स तथोक्तः। सर्वस्य विशेषणत्वेन समासा
संभवात् समासार्थैकदेशो शो... णमिमित्थं ... संसारे कथं जन्म आदिस्तत्राह जन्मन
द्रावि। श्रुत्या वाक्यमयुक्तं निर्दिष्टमत आह वास्त्विति ... संसारस्यादिजन्मोच्यते। किं तर्हि प्रतिवस्तु।

घटस्य हि जन्मैवादिरिति। इदमः संनिहितवचनत्वात्प्रत्यक्षमात्रपरामर्शित्वमाशंक्य प्रतीतिमात्रे संनिधि
रित्याह स्येति। सर्वस्य जगतो न जन्मादिकाशादेरंगादित्वात्तत्राह षष्ठीति। विपदाधिकरणन्यायतस्याप्य
व्याप्तिजन्मादिसंबंधः सर्वस्य जगतो जन्मादेर्वा ब्रह्मासंबंधे न तु लक्षणत्वमित्याशंक्याह यत इति व्याख्यात
मेतदर्थस्यात्। एवं सूत्रपदानि व्याख्याय प्रथमसूत्राद्ब्रह्मपदानुषंगेण तच्छब्दाध्याहारेण वा वाक्यार्थमाह अ
स्य जगत इत्यादिना भाष्येण तद्व्यतिरिक्तविशेषणैर्लक्षणातिव्याप्तिः परिहृतमत इत्याह स्यादेतदित्यादिना। यथाभावए
वनियंतृत्वस्वभावपक्षोऽयं दृष्टापत्तस्तु न किं विनियामकमस्तीति। व्यासेधति प्रतिषेधति। उत्पत्तेः प्रागसतः कथं
बुद्ध्या व्याख्येयत्वनमत आह नष्टवेति। यत्सदिति प्रसिद्धं तद्बुद्ध्यारूढरूपेण सदेवान्यथा तुरंगशृंगवत्कर्तृत्वनि
र्देशायोगादिति स कार्यवादिन आहुः। वैश्वानरीयेष्ट्यादि विनि चतुर्थे स्थितं। फलसंयोगस्त्वचोदितेन स्या
दशेषभूतत्वात्। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जात इत्युपक्रम्य यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति
पूत एव तेजस्व्यन्नाद इंद्रियावी पशुमान् भवतीति श्रूयते। तत्र किं पूतत्वादि पितुः फलमुत पुत्रस्येति संदेहे फल
कर्तृगामित्वनियमादितरथा प्रेरणानुपपत्तेः पितुरिति प्राप्ते राद्धांतः यस्मिन् जाते निर्वपति स पूत इति जा
तगामित्वेन फलाम्नानात् फलभोक्तृत्वानोदितेपि तादृक्फलसंयोगो न स्याद्वचनस्य भूतप्रत्यशेषत्वाद्य
त्वफलभागिनो न प्रेरणेति तत्पूतत्वादिगुणवत्पुत्रवत्त्वे यत्पितुः प्रीतत्वात्प्रेरणा न क... नादृत-

कृष्ण

पुत्रग्रामफलमिति। अत्रानेककर्तृभोक्तृनिर्जीवानां स्वरूपत्वेन निर्देशात् जगत्कर्तृत्वायोग्यतोक्ता मनसापी
ति जगतस्तान्प्रति कार्यत्वायोग्यतेति विशेषणद्वयेन जीवकर्तृकत्वनिषेधः व्याकृतस्येत्यनेनानन्तस्य कृवी
जावस्थस्य जन्मतो विस्मृत्य स्थितिनाशनवः आगन्तुकाद्यारंभंत इति मतमुदासः शेषं विशदं टीकायां।
तदेवं। लिलक्षयिषितजगद्योनिब्रह्मसजातीयतया परपरिकल्पितप्रधानादेरुक्तविधजगत्प्रकृतित्वं ब्रह्मस
वछिनत्ति। विजातीयात्तु नः कार्यात्कारणत्वादेव तथा च सजातीयविजातीयव्यवच्छेदकत्वेन जगत्प्रकृतित्वस्य
सिद्धं लक्षणत्वं धर्मलक्षणेति। धर्म इति लक्षणमित्यवस्थेति च त्रीणि लक्षणानि यस्य परिणामस्य सत यो ॥३७॥
॥३७॥ क्तः। स वो सतत्त्वावं न भवतीति धर्मपरिणामं विवृणोति धर्मिणो हीति कनकादेर्धर्मिणो धर्मैरूपपरिणामो नां
म मुकटकादिरिति सांख्यप्रक्रिया तत्र निरूप्य प्रमाणे परिणाम शब्दाल्लब्ध वनेन तस्य कटकादेर्हेमादितउ
त्पत्तिरित्यर्थः। लक्षणपरिणाममुदाहरत्येवमिति। प्रत्युत्पन्नत्वं वर्तमानत्वं कटकादिकार्यस्य वर्तमान
त्वातीतत्वभाविष्यत्वरूपो यो लक्षणपरिणामः सोप्युत्पत्तिरित्यर्थः। अवस्थापरिणाममुदाहरत्येवमव
स्थेति। अतीतादेरेवातीतत्वातीततरत्वातीततमत्वादिरूपो नवपुराणत्वाद्यापत्तिरवस्थापरिणामो नमः
सन्नोत्पत्तिरेवेत्यर्थः। अपक्षयस्य विनाशांतर्भावमाह अपक्षयपाक्ष्विति। तच्चनमूलकारणेति पुरुषाणां श्रुतिमंत

तरेणातींद्रियार्थदर्शनसामर्थ्याभावादित्यर्थः। नवद्व्यणुकादिविकारकथनादेव मूलकारणद्व्यणुकत्वमनुमेय
मन्यथाप्युपपत्तेरित्याह महासर्गादिति। परमकारणाद्व्युत्पन्नस्याद्ययोनगृहीतार्थ इति शंकापनुत्तये योत्पत्ति
ब्रह्मणो पत्तोबेति वाक्ये जायंर इत्यपि हि तायावतत्रैवास्य स्थितिर्दुर्विनीपुत्रायश्चतत्रैव प्रलयोपि न
विशंतीत्युतीत्युक्तं स्थाउसत्सादयः सूत्रे गृह्यंत इति भाष्यार्थः। तत्रोत्पत्तिमात्रादेव लक्षणस्यालक्ष्या
द्व्यावृत्तिसिद्धौ स्थितिलयोपादानमात्रं कानिवृत्त्यर्थमित्याह उत्पत्तिमात्रमिति। उत्पादकत्वं निमित्तेपि दृष्ट
मिति पेमादानत्वसिद्ध्यर्थं लयाध्यपत्वमुक्तमित्यर्थः। नत्वेवमपि लयाधारत्वादेवोपादानत्वं लभ्यते नहि
दंडादिषु कुंभादयो लीयंते अतः इतरवैयर्थ्यमेवं उपादानत्वमेव न कुलधर्मतयोक्तं किंतु प्रकृतिवि-
कारानेकन्यायेनाद्वैतसिद्ध्ये एवं च भवतु ब्रह्म जगत उपादानमथिष्ठातात्तु उत्पत्तिस्थित्योरन्यः स्यात्
कुंभादौ रेकारवत् कुंभस्योत्पत्तौ राजेव चरात्यस्थे तु ब्रह्म जगत उपादानमायिष्ठाता तु उत्पत्तिस्थितयो
रन्यः स्यात् अभिरतिमाशंकी त्युत्पत्तिस्थितिग्रहणमिति। लक्षणास्य केवलव्यतिरेक्यनुमानादेव
प्रतिज्ञानब्रह्मप्रामितौ शास्त्रयोनित्वसमन्वयाधिकरणवैयर्थ्यमित्याशंक्याह तदनेनेति ब्रह्मणा
नायवेदांतविचार आरभ्यत इति प्रतिज्ञायां विशेषणत्वेन ब्रह्मविषय इति प्रतिज्ञाविषयस्येत्युक्तं लक्षणं

कत्म

ऽसिद्धस्य वस्तुनो भेदप्रमवगमयतीनवेदेदृशां तादिति तत्स्वरूपं वा तत्सत्तां वा कार्यैकव कारणं किंचिदस्तीति अनु
मितं तत्त्वेकमनेकं वेति संदिग्धं तस्य पदैकत्वेसत्यपि तदाभवतितत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिव नेतरथाऽऽपम
वशेसैयः कल्पना लाघवसंगतत्केर्णाकैटैककोटिकत्वानां तः संभावनासमभवतून निर्णयः विचित्रप्रासा
दादीनां बहुकर्तृकत्वस्य प्रायेण दृष्टत्वात्। तदिदमुक्तं संभावनो केति। एवं च बहुप्रमाणाधिकरणैवं द्वयेन प्र
॥३४॥ माणं वाच्यमित्यर्थः। एतद्वेवेति भाष्येणयुक्तीनामाशांसंभावनाहेतुत्वं द्योत्ंदीक्रियतइत्याहेत्वर्थं नामेति। ॥३४॥
नयायिकैरपि प्रमाणादृमूषाभेदोनात्तापियुक्तीनांततः स्वबुद्धेवासांप्रमाणादूनताएवचसंभावयंतिच्छ्रा
मित्यर्थः। स्तुतद्द्वावेनेति। उत्तरार्थि करणारंभात्प्राकृक्ष्णमपि त्रिशिष्याणामनुपपत्तिशंकामाभूदिति रूपये
त्यर्थः। तत्र ना वेदविरुम्मनुतेनं ऊहतं नैघातकैणमनिराप नेयेत्यादि शास्त्रानुप्रायुक्त युक्त्यावचेवेदैक
गम्यं ब्रह्मेति समाधितेरत्याह परिहरतीति। वाक्यार्थ विचारणाशादेन शाब्दबोध उपासनासहितं उक्तः
परस्ताद्वग निरेवेतिमध्येध्यवसानवाद्येनयुक्त इत्याशंकनायंत्ता नवचन किंतु संस्कारसहित ल
यविश्लेषा विद्याद्वयसमाप्तिवचन इत्याह सवासनेति द्योतित्रिरूपसाक्षात्कारस्यापि विद्यार्थं वस्ति नो मध्येवि
द्यमानत्वेपि नसोध्यवसानशब्देन गृहीतो अविद्यानिवृत्या स्वरूपाप्ति व्यक्तिं प्रति व्यवधानादिति

विमतं चेतनपूर्वकं कार्यत्वादित्यादियुक्तिः शास्त्राविरोधिनी। वस्तुविशेषनिर्धारणे तद्रूपजीवं वि
नीति वचवस्तुब्रह्मात्मतत्त्वस्यकेवलयुक्त्यगोचरत्वात्। इत्याह तद्रूप जीवि वि चेत्यपीतिय था किल गां।
धारदेशोभ्यः आनीय चौरैरनुपेक्षिद्बद्ध वस्त्रनिहितअङ्गोपदेशात स्तद्रूप दिष्टस्य साकल्येन गृ
हीतत्वात्तं द्विपतः स्वयमूह्यापोह क्षमं तया चमेध्या वीगंधारान्प्राप्नोत्येवं परब्रह्मण आविद्यावि वेक
दृष्टिं निरुध्या विद्यादिभिः संसारारण्ये निहितो जंतुः। परम कारुणिकगुरूपदेशतः स्वस्य भावं प्रति
पद्यतइतिभाष्यस्य श्रुतस्यार्थः। यदुक्तं अप्रमाणो मानां तदविषयत्वे कुतो मननमिति तत्राह शास्त्राविरोधि
न्येति कारणस्य सर्वज्ञतादि सिद्धो युक्तिः शास्त्रमुपजीव विस्थितं ताकारणमात्रं संभावयंतीति कर्तव्यमान
मानां तदशीत्यर्थः। भाष्यस्य श्रुत्यनुभव शास्त्रार्थमाहांतः करणेति। ननु कथं वृत्तिः प्रमाणमिति भाष्ये उक्तापल
त्वादित्याशंक्य तत्र नाविद्यानिवृत्ति द्वारा स्वरूपाप्ति व्याप्तिरूप च्वारात्फलमस्तीत्याह तस्येति धर्मजिज्ञा
सायां श्रुत्यादय एव प्रमाणमित्युक्तं वेदविषय श्रोत्रस्य शास्त्रापेक्षणादित्याशंक्यतात धर्मे नसा
क्षात्कार तद्रूपयोगियुक्त्यादीनां संभवो ब्रह्मजिज्ञासानुत साक्षात्कार पर्यन्तेत्याह यद्यपीत्यादि। न केवलं
ब्रह्मजिज्ञासायामनुभवादीनां संभवः। किंतु तत्त्वसाक्षात्कारदैर्घ्यं तरेणापरोक्षसंसारभ्रमानिवृत्त्य
योगात्तेनविनानपर्यवसानं वेत्याहानुभवाद्यर्थं चेति। ब्रह्मजिज्ञासायामिति सप्तम्यंतपदं षष्ठ्यंत्वेन वि

पारिणामव्यानुभवावसानत्वाद्ब्रह्मजिज्ञासाया इति भाष्यं योज्यं। अनुभवावसानं समाप्तौ फलत्वेन य
स्याः सा तथोक्ता धर्मजिज्ञासा यां त्वनुभवः कारणत्वेनोपक्रमउपयुक्त इत्यर्थः। इहानुभवः स्वरूपाभि
व्यक्तिर्न वृत्तिः तत्र हेतुमाह परमेति नवृत्तिरनित्यत्वाद्विचारस्य पुष्कलं फलमित्यर्थः। नन्वनुभववृत्या वि
त्मत्र वृत्तिनुक्ता एव कारेण तत्कृताविद्यानिवृत्तिद्वारेण स्वरूपाभिव्यक्तिरशक्यतरेति सूचितं। भाष्ये तत्र
च परमार्थविवचनः। तदा दृःशोका व्याहृत्यर्थः व्यतिरेकः प्रपंचाभावोपलक्षितं स्वरूपं तद्विषयसाक्षात्का
रस्य विकल्परूपो ब्रह्मणा सह विषयविषयिभावरूपः संबंधोस्ति नतु तत्वतः। उक्तं हीपंचदश्यमसूत्रेद्वाति
विषयत्वमपि तत्ये वोपाहितस्य नानिरूपाधेरिति तन्त्र प्रस्मन्ते व्यमित्यर्थः। अन्यथा कर्तुमित्यत्र कर्तुमि
॥३५॥ त्यस्यानुषंगो भाष्ये कार्यः करणापेक्षत्वादन्यथाकरणस्य उदितहोमः कर्तुशक्यो मुदितेत्वन्यथे ॥३५॥
ति तदाह कर्तुमिति। भाष्यस्य विध्यादिशास्त्रानुष्ठातृतवाक्येषु यो जपति गृह्णातीत्यादिना। नारे स्पृष्ट्वा
स्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेदिति नारास्थिस्पर्शेन निषेधः। शिरः कपाली ध्वजवान्नाभि क्षा
शी कर्म वेदयन्। ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् इति ब्रह्मघ्नः शवशिरसो नारास्थ्नो
ध्वजत्वेन धारणविधिः। भाष्ये प्रवृत्तिं नैव भाति न हेतुरत आहो नतदुक्तमिति स्वातंत्रेण कर्तुं समर्थोपि हि

नाहितोपायत्वमज्ञानं शब्दबोधकविधिनिषेधापेक्षते इत्यर्थः अंतःकरणजविकल्पनाद्वैविध्यमाह वा
सनेति। जाग्रद्वासनावासितं मनः एव स्वप्नकारणं जाग्रत्संशयविपर्यासाः संस्कारैः सहिता तद्वहिक
रणजा इत्यर्थः। यथावस्तुत्वं वस्त्वनुसारित्वं पासां नास्ति तास्तथोक्ताः नवास्तिवेति संशयानविकल्पयंति विपर्य
यानान्यथयंतीत्यर्थः स्वानींद्रियाणि यत्तृणत्वं हिंसितवानुपराङ्मपश्यति श्लोकः। प्रसंगात्मनस्त्वविषयत्वमि
ति। अपरोक्षत्वात्प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरित्यत्रेति। उपरिष्टात्तर्कपादे उपपादितं चेति विमतं धीमत्कृतं कार्यत्वादिस
नुमानान्नेश्वरसिद्धिः जीवजत्वेन सिद्धसाधनात्। उपकरणाद्यभिज्ञकर्तृकत्वसाधने कतिपयतहत्वाभिज्ञता
यां सर्वज्ञतासिद्धेः सर्वतद्वाणि त्वसपक्षस्य साध्यहीनत्वात्। कुंभं निर्मितं तत्कुलालस्य चैत्रक्योपमित
नवबोधात्। साध्यात्तण्यपि प्रसिद्धसाधनात्। मनः संयोगहीनस्य बोपलब्धेरभावात्। अमनस्कस्याप्यैश्वर्याद्
दुपलब्धिसंभवेत तरयविनैवोपलब्धत्र्या जगन्निर्माणसंभवेनोपलब्धिमत्कर्तृकत्वस्येव विलोपे नवहिंगृह्य
तो मूलच्छेदादित्यादिन्यायकणिकायां मुद्रमादीति। उपरिष्टात्समन्वयसूत्रे जन्मादिसूत्रेण यतो वेत्यादिवाक्य
लक्ष्यमिति भाष्यउक्तं तदर्थश्रुतिसूत्रयोरर्थप्रत्यभिज्ञां दर्शयति श्रुतिरिति। अत्र स्वरूपलक्षणपरत्वं सूत्र
स्यदर्शयितुं तस्यचेति भाष्यं तद्याचष्टे स्वेति। जगद्विशेषणोः पूर्वं निर्णये पि श्रुतिस्तरहनिर्णीते यतो कारण ब्रह्मा
नुद्यवाक्येनानंदत्वविधानात् स्वरूपलक्षणसिद्धिः आनंदः सत्योदेरपलक्षणं। नन्वानंदादेर्गुणैन ब्रह्मलक्ष्य

कब्म

णत्वं। अन्तेदेन वा स्वार्थसिद्धिः। गुणभूतपदार्थविशिष्टः प्रधानपदार्थोऽत्र हि वाक्यार्थः। अत्रोच्यते यत्र पदार्थः प्रमितस्त
त्र सदन्तरपदार्थविशिष्टः प्रतिपाद्यः स्यात्। तेन नान्येन शक्यो विशेष्टुमिति स एव वाक्येन प्रमेयः। प्रमितेन त
स स्मिन् वाक्यस्योद्देश्यमात्रेण न विशिष्टपरत्वं। यथा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति प्रकर्षप्रकाशद्वारा चन्द्रलक्षणानुतद्वि
शिष्टमानान्तरादेव तत्सिद्धेः। उपायस्यैव विशिष्टमखण्डचन्द्रसिद्धौ न चाविरोधाद्वाक्यं हेतुत्वायते। सत्यादिवाक्ये त्वनं
तादिपदैर्वाध्यते वैशिष्ट्यं एवं वा अविशिष्टमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितं। एकं वेदान्तनिष्ठा ता अखण्डं प्रतिपेदिरे।
ननु चन्द्रलक्षणमिदं न तत्स्वचन्द्रत्वं तस्माद्धि यत्र चन्द्रशब्देन सम्बद्धत्वं सो वा यः प्रकृष्टप्रकाशत्वात् तद्व्यतिरेकेण त
॥३६॥ मो वदति व्यावृत्तिविशिष्टस्य वाच्यत्वविशिष्टस्य वा वाक्येन प्रतिपाद्यत्वमिति। तन्न अप्रमिते चन्द्रे व्यावृत्तेरबोधात्। त ॥३६॥
प्रमितेऽपि प्रमाणान्तरात् प्रमितिर्लक्षणवाक्याद्वा प्रथमे सामान्यतः प्रमितिर्विशेषतो वा नाद्यः सामान्यस्यैव व्या
वृत्तिसिद्धौ चन्द्रस्य तदसिद्धिप्रसंगात्। न चरमः विशेषस्य प्रमाणादेव व्यावृत्तिसिद्धौ लक्षणवैफल्यात्॥
न द्वितीयः। लक्षणवाक्याच्चन्द्रप्रमितौ तस्य तत्रैव पर्यवसानेन व्यावृत्तिपरत्वानुपपत्तेः ननु चन्द्रशब्दवाच्यत्वं साध्यते अ
चन्द्रे चन्द्रशब्दवाच्यत्वसाधने व्याघातात्। अथ चन्द्रत्वमप्रसिद्धस्य चन्द्रशब्दवाच्यत्वं साध्येत तर्हि चन्द्रत्वमेव सा
ध्यतां अवृत्त्यपेक्षितत्वात्। कृतमश्रुतवाच्यत्वकल्पनया तु स्मात् प्रकृष्टत्वे सति प्रकाशत्वमेतावत् चन्द्रज्ञापकं
अर्था वा व्यावृत्त्यादिसिद्धिः। एवं चैतदपास्तं एकेन पदेन यावदुक्तं तावतो परेण। निधाने पर्यायत्वं अधिकवि

धाने विशिष्टवाक्यार्थत्वापत्तिरिति। वाच्यार्थनानात्वस्येष्टत्वात् लक्ष्यस्य चैकत्वात् नहि चन्द्रद्वयमस्ति। न च
लक्षणस्य विशिष्टत्वात् लक्ष्यं विशिष्टं स्यात् माभूत् सामान्यवत्त्वे सत्यसमवायिकारणत्वेऽपि द्रव्यत्वं विशिष्ट
मित्यनित्यत्वमपि विशिष्टं तत्र नित्यत्वस्येव लक्षणानात्मकत्वात् लक्ष्यस्य ब्रह्मणः सत्याद्यात्मकत्वं न स्यादिति
चेन्न एतदपि यतः सत्तादीनां हि जातीनां व्यक्तितादात्म्यदर्शनात्। लक्ष्यमाकृतिरपि ब्रह्मसत्तादि न जहातीति नः। उद
हि कल्पितभेदत्वात् तत्र विशेषैः सामान्यैर्यामिकयोर्लक्ष्यं ते तादात्म्यं त्वं न जहाति। तदेवं चन्द्रानुगतचन्द्रत्वेन ल
क्ष्यं चन्द्रव्यक्तिरिव नं ज्ञान्तात्वं। एवं ब्रह्मापि मायाकार्यकुम्भादिकल्पितव्यक्त्यनुगतसत्तया लक्ष्यमाणं सत्त्वं न हा
स्यति तथा ज्ञानत्वानन्दत्वाभ्यामप्युक्तः करणवृत्तु यथा नलक्षभेदविज्ञानन्दविशेषानुगताभ्यां लक्ष्यमाणं चि
द्ज्ञानन्दव्यक्तेरपि योज्यं। यथाऽवस्त्वेदरौपाधिक एवं सदज्ञानानन्दभेदोऽपि सत्त्वरहितज्ञानानन्दयोः शून्यत्व
प्रसंगात्। बोधात्मत्वरहितसतश्च भानाभावप्रसंगात्। दुःखत्वे कल्पितत्वेन सत्त्वायोगात् सद्बोधात्मकसाक्षिण
श्च परप्रेमास्पदत्वेनानन्दरूपाभाव्यावगमादिति। तथा च कल्पितसामान्यतदपेक्षितव्यक्त्याकारत्यागेन सत्यज्ञा
नानन्दात्मकं ब्रह्मेति निश्चीयते। प्रयोगोऽपि सत्यादिवाक्यं विशिष्टार्थपरत्वरहितं लक्षणवाक्यत्वात्। प्रकृष्टप्र
काशादिवाक्यवदिति। तथा तदुपपत्तिकोऽपि तोऽर्थो येनैकः प्रतिपाद्यते तदपि स्यादेवं अर्थमहत् खं कुत्स्वय
व्यानिरंशस्य वृत्तिजीवस्याणुत्वमनन्तत्वं वा स्यात्। तत्र नाणुत्वं कल्पदेहव्यापि दुःखाद्यनुपलम्भप्रसंगात्। विभोश्चन
लोकवाक्यस्य त्वावान्तरज्ञात्मनाधारस्य स्वरादेर्दायोगात्। तस्मादनन्तत्रमोमास्यपरिच्छेद औपाधिकः श्रूयते च

कश्म

जीवस्य परस्माद्दौपाधिको भेदः यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान् अपो भिन्ना बहुधैकोनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते
भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मेति। नन्वेवंभूतब्रह्मणः कथं जगद्योनित्वमत आहेतदिति। शास्त्रयोनित्वात्॥
अत्र हेतुमात्रं भाति नेतज्जगद्योनित्वे साध्ये विशेषाद्रस्यावं क्वाचित्कप्रतितत्पा संगतिमाहेत्याह सूत्रांतरमि
ति। अथवा वेदनित्यत्वात् ब्रह्मणो विश्वयोनिता नेति शंकामपाकर्तुं शास्त्रयोनित्वमुच्यते। अस्मिन् पक्षे श्रौतप्र
तिसत्येन संगतिः। अभ्युपगम्यार्थत्वेन हेतुपौनरुक्त्यं परिहरति न केवलमिति हेत्वंतरसमर्थना धिकरणांतरत्वं
अस्य महत इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं न साधयत्पुनः साधयतीति वेदस्य सापेक्षत्वप्रसंगा
भ्यासंगाभ्यां संशये पूर्वपक्षः आशंक्य निराक्रियते। सिद्धांतोपक्रमं भाष्यं व्याचष्टे चातुर्वर्ण्येत्यादिना पुरा ॥२७॥
॥२७॥ णन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि षडंगानि दशविद्यास्थानानि। तथा तत्पाद्दारेति स्वाक्षिवाक्यापेक्षितसर्गादिप्रपंचन
द्वारपुराणमहंतपरा जातिव्यक्तिलक्षणा निरूपणेन न्यायो वैदिकपदार्थशुध्यर्थः। शेषोपयोगस्त्वक्तः उक्तमन्य
प्रमाणयतीति। अत्रायं भाष्यविभागः महत इत्यारभ्य ब्रह्मेत्यंतेन निःश्वसितमस्यावि तत्त्वे हेतूपकृतया ब्रह्मका
र्यवेदरत्नक्तो न हीदृशस्येत्यारभ्यास्तीत्यंतेन व्यतिरेकमुखेन सर्वज्ञत्वप्रतिज्ञायदित्यादिना श्लोकरत्नंतेन
व्याप्तिरुक्तेति। विस्तरत्वं शास्त्रविशेषणं व्याख्यानुपयोगाद्यर्थमित्याशंक्य महाविनयत्वाद्वेदस्य ब्रह्मज्ञानेन तुल्य
विषयत्वभ्रमनिवृत्तिः प्रयोजनमित्याह विस्तरार्थमिति। यस्माद्दित्यस्य तस्येत्यनेन व्यवहितेन संबंधमाह वेदस्ये

इदमिहानुमानं ब्रह्म वेदविषयादधिकविषयज्ञानं तत्कर्तृत्वाद्योयद्वाक्यप्रमाणकर्त्ता स तद्विषयादधिक
विषयज्ञो यथा पाणिनिरिति। सर्वावभासकवेदकर्तृत्वेन पक्षधर्मताबलात्सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति। मद्वायं घट
एतदन्यासर्वविकर्तृकत्वानाधिकरणेतदन्यावेदत्वानधिकरणसकर्तृकघटत्वाद्घटांतरवदिति। ईक्षण
दिप्रसत्त्वोपेक्षणादप्रयत्नशाद्धः सोकेयपि सुरत्वाद्दर्शिवं दिति। अधुना पूर्वपक्षमाशंक्य निराक्षिपते। क
र्तृमत्त्वेन वेदस्य सापेक्षत्वं वक्तव्यं। सापेक्षता किं पुरुषनिर्वर्त्यत्वमात्रात्। आहोस्विदानुपूर्वीविरचनाद्वा॥
मानांतरोपलब्धार्थविषयवचनरचनाद्वा कतिपयकालविरतस्य संप्रदायस्य वेदस्यैकपुरुषानुःसरणाद्वा॥
सानां तु नाद्यस्त्वयापि संमतत्वादित्याह ये पितावदिति। व्यतिरेकभिव्यक्तिः। द्वितीये क्रमान्यत्वमात्रेभाविनवत्वं वा
आद्यो नवाद्भिरप्यंगीकृतः। उत्तरमस्तु नास्माभिरपि स्वीकृतः इत्याह तस्मादनृतेति। तृतीयस्त्वनभ्युपगमनिरस्तत्वात्
ठवैयासिकं त्विति। अनुवर्तमाना आवश्यतरत्वनुषंगः। ननु विवर्त्ते त्ववेहानां यादृच्छिकत्वात्पाता नक्रमनियमः स्या
त्तत्राह यथा हीति। सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः ब्रह्मणो नोपाध्यायवत् क्रमानुरोधो युक्त इति तत्राह यथेति। मंत्रो हीनः
स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति श्रूयते॥
वतुल्यं निराकरोति नन्वेकस्येति। सर्वदा संप्रदायाविच्छेदमिच्छद्भिरपि संप्रदायप्रवर्तकव्यास आस्थेयपरःस
वरमेकस्मिन्नेव ब्रह्मण्यवगतस्यार्थे नोक्त इति भावः। ननु नवपमीप्रवरप्रयामः कल्पं तत्कर्तृके वेदे विप्र्या

स: तत्राह सर्गादिषु वामिति। ननु समन्वयात् ॥ वेदान्ता ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति सिद्धवस्तुबोधात्फलभावाभावाभ्यां
सिद्धरूपादिहीनं वस्तुबोधपरत्वात् कथ्यमानान्तरसापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां वा संशये पूर्वाधिकरणद्वितीयवर्ण
केनाक्षेपिकीं सङ्गतिमुक्त्वा पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे किमाक्षेपरस्यादिना। कथमिति प्रश्नमुपन्यस्य नातः किंशब्द आक्षेपो
जैमिनिसूत्रोपन्यासोऽनन्वयत्वेतसिद्धान्तवि   भाष्याणि तु हृदपूर्वपक्षनिरासार्थसिद्धान्तवक्ष्यारं भाषेत्यहृपार
मर्थतिअनभिधेयाभावोनुपयुक्तविरोधान्नयुक्तौ च कुमित्याशंक्याह आनर्थक्यं चेति। भाष्ये पौरुषेयमानां कथसंग्रह वि
वरणत्वमाह तदस्या[illegible] दीति। यांत्रमिति। उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वेत्येतदंतमित्यर्थः। ननुक्तमिति वे
॥३८॥ दान्तानामर्थवादवद्विधिपदैकवाक्यतामन्त्रवत्स्वार्थगर्यमस्त्वित्याशंक्य तर्हि तद्वदिति किं कवाक्यतास्या ॥३८॥
दित्याह भाष्यकारो मन्त्राणां चेति। इषे त्वेत्यत्र छिनद्मीत्यध्याहाराच्छाखाच्छेदः क्रियाभाति। अग्निर्मूर्धेत्या
दौ तत्साधनं देवतादीति मन्त्राश्च कत्वादिति। कुतो विनियुक्ता ते किमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तः कृतावुपकुर्वन्त्यु
त दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेनेति संदेहस्तत्र न तावद्दृष्टार्थत्वमेवमन्त्राणां शक्यं वक्तुमुपायान्तरेणापि मन्त्रार्थस्य
स्वाध्यायकालेऽवगतस्य विंताहना प्रयोगसमये स्मृतिसंभवात्तावन्मात्रार्थत्वे मन्त्राणां नियमवदाम्नानवैयर्थ्या।
अथ तु मन्त्रैरेवार्थप्रत्यायननियमाददृष्टं कल्प्येत तदुच्चारणादेव कल्प्यतां। तस्य पुंव्यापारगोचरत्वात्स्वव्या
पारेव पुरुषस्य नियोगात्तत्रैव फलवाक्यादिति प्रापय्य प्रमाणलक्षणे राद्धान्तितं यस्य दृष्टं न लभ्यते तत्स्यादृष्ट

१

सकल्पनालभ्यतेऽर्थस्मृतिर्दृष्टा मन्त्रोच्चारणात्तस्त्विह अर्थस्मृतिः प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फलोदयः। इति दृष्टार्थसं
पत्तौ नादृष्टमिह कल्प्यते। यत्तु मन्त्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमस्तस्य नार्किचित् दृष्टमस्तीति दृष्टं कल्प्यते तस्मात्तु दृ
ष्टार्था मन्त्रा इति। उत्पत्तिविधेरिति। अधिकारविधितः प्रवृत्तिलाभादुत्पत्तिविधेरज्ञातकर्मस्वरूपबोधपरत्वमित्यर्थः। उत्ता
नेति भावो भावना तद्विषयः सर्वो विधिरुपपत्तेः सञ्जत्या यः उत्साह्यः स हेतुरनागतत्वं अधिकारः फलसंबन्धबोधनं
विनियोगो तत्क्रियायाः फलशेषत्वज्ञापनं प्रयोगोऽनुष्ठापनं। कर्मस्वरूपज्ञापनमुत्पत्तिः फलसंबन्धः क्रियायां नत्रो
सत्वमन्तरेण तच्चनानुष्ठानं विना अनुष्ठानं चनाज्ञातस्य विनाभावः। सिद्धं चेत् पुंव्यापारानपेक्षः फलमारभेत सद्दा
रभेतेति नाधिकारादिसंभव इत्यर्थः। सर्वेषामविनाभावे सर्वत्र चातुरूप्य प्रसक्तौ तिकथमुवा तरभेदस्तत्राह तद्यथास्यु
नास्तीति। उदाहरति यथेति। सर्वविधिषूत्पत्त्यादयः प्रतीयंते अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्राप्यग्निहोत्रेणेष्टभावयेदित्यर्थो
नन्वग्निहोत्रस्य भाव्यत्वमफलत्वात्। नत्वाग्निहोत्रस्वरूपसत्ताबोध्या अभूद्भवति भविष्यतीत्यापत्तौ विध्युत्थानापा
तात्तस्मादधिकारविधितः प्राग्विनियोगो योऽयुवादेनोत्पत्तिविधिः स्वरूपपरो भवति। ब्राह्मणं तु भावनाऽभावा
दनुवादस्यापि विनियोगाद्यन्नोत्पत्तिविधिरित्याह तस्मादिति। विधिपरत्वे वेदान्तानां नकेवलमनुवादत्वाभावो
ऽपि तु विपरीतार्थत्वं चैवं न स्यात् पक्षान्तरेऽनुस्यादित्याह एवं चेति। मा हरामि ति जीवात्मनि जीवन्मित्यर्थः। जीवेब्र
ह्मत्वारोपात्तत्र भेदग्राहिप्रमाणविरोध इत्यर्थः। तदिति सूत्रपदोक्तां सिद्धान्तपक्षप्रतिज्ञामित्यर्थः। सम्यगन्वय
इति तात्पर्यसम्पत्तं। ननु शास्त्रयोनित्वद्वितीयवर्णकान्ते पसमाधानरूपमिदमधिकरणं तत्रव यतो वेति वाक्यमु

तात्पर्यं नमिति किमिति तदुपेक्षितमत आह यतो वेति तद्ब्रह्म सर्वज्ञमित्यादिभाष्येण तदित्यादि वाक्यप्रमेयकीर्तनात्त
त्प्रमाणबुद्धिस्थं भवतीति नेदं ताच्छमित्यर्थः। वेदान्तानां ब्रह्मण्यैकत्वं उपक्रमोपसंहारैक्यं तात्पर्यलिंगं सदृष्टान्तमाह
येनेति। नेदं लक्षणे लिनितं॥ पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात्। जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपां
शुयाजमन्तरा यजति विष्णुरुपांशुयष्टव्यो ऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशुयष्टव्यो ऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशुयष्ट
व्यो ऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशुयष्टव्यो ऽग्नीषोमावुपांशुयष्टव्यावजामित्वायेति श्रूयते। तत्रोपांशुयाजमन्तरा यज
तीति किं समुदायानुवाद उतापूर्वयागविधिरिति विशये यथाग्नेयादियागानां य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं वि
॥२५॥ द्वानमावास्यां यजत इति समुदायानुवादः एवमिदमपि विष्ण्वादिवाक्यविहितयागानां समुदा ॥२५॥
यानुवादः तत्र हि विष्ण्वाद्या देवताः श्रूयन्ते। सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति ध्रौवाज्यद्रव्यसिद्धिः। तत
त्प्रत्ययाश्च विधायकाः श्रूयन्ते न त्वन्तरावाक्ये किंचिद्देवतारूपं यजतीति च वर्तमानापदेशस्तूक्तः। यागास्तु विष्ण्वा
दिसंयुक्ता विहितास्तद्रूपवन्तश्च। अन्तरावाक्यं भगत्वेवार्थवदिति पूर्वः पक्षः। एतद्वयं करणविहितमाह न
चोदितेति। निरन्तरयोराग्नेयाग्नीषोमीययोः पुरोडाशयोः करणे जामित्वस्य स्यादिति दोषं संकीर्त्य तदपनयार्थमु
पांशुयाजमाज्यद्रव्यकं विधायानन्तरमजामित्वायेति तद्दोषानुवादं जामितादोषसमाधानमुपसंहरति अतः
सार्थवादोपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेकमिदं वाक्यम्। एकवाक्यतावशोपांशुयाजविधौ ऽन्यत्तेन तत्रानेकयागवि

धि। ननु तत्र समुदायानुवादविहितयागानां समुदायानुवादो यमिति तत्राह पूर्वेति। तत्र हि यष्टव्य इति कर्मप्राधान्यं विष्ण्वा
दिवाक्ये प्रतीयते यागस्तु गुणसर्जनं। तत्र कर्मत्वमप्रधानीकृत्य यागप्राधान्ये लक्षणीयं कर्मत्वापादे च तात्पर्यं ततो
गुरुतरा कल्पना। अन्तरावाक्ये तु श्रुतं यागप्राधान्यं विधिश्च पञ्चमलकारस्य यत्नरूपाभाव इति। तन्नु श्रौतत्वात्
भावः। आग्नेयादीनां यागानां क्रमेणाम्नायमन्त्रकाण्डे तत्क्रमेणैव याज्यानुवाक्या आम्नाताः तत्रोपांशुयाजस्थाने वै
ष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयास्तिस्रः श्रूयन्ते। तासां स्वार्थत्वेन विकल्प्यमानानां विष्ण्वादिदेवतानां सम
र्पितत्वात्तस्मादपूर्व उपांशुयाजो विधेयः। विष्ण्वादिवाक्यानि त्वर्थवादाः इत्थं महीयानुपांशुयाजोऽपि इत्यस्मिन्विद्वा
दयो यष्टव्या इति। एवं वाक्यान्तराणामिति। ऐतरेयके आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्युपक्रम्य स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्य
दिति तमेव ब्रह्मात्मानमभिधाय सम्मासोऽयं प्रज्ञानं ब्रह्मेत्युपसंहृतं। वाजसनेयके अहं ब्रह्मास्मीत्युपक्रम्य अयमात्मा
ब्रह्मेत्युपसंहृतं। आथर्वणेऽपि कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति सर्वात्मकं ब्रह्मोपक्रम्य ब्र
ह्मैवेदममृतं पुरस्तादिति तद्देव निगमितं वेदान्तानां यदि सिद्धवस्तुपरत्वं स्यात्तर्हि मानान्तरसापेक्षता। स्युः पुंवाक्यवदि
ति पूर्ववादी मन्यते तं प्रसंगं तनोति पौरुषेयत्वं न सोपाधिकत्वं भाष्यगतापित्रादेनद्योत्यत इत्येतत्साध्याभावमाक्षिपतीति।
तस्मैवानैकान्तिकत्वमाह प्रत्यक्षादीनामपीति। वाक्यस्य सतः सिद्धवस्तुपरत्वे पौरुषेयत्वापत्तिरिति साधनव्या
प्तिसोपाधिः ञ्चितेपदिउम्येतेति। वाक्यत्वादिलिंगं यस्य तत्र त्या कार्यपरतायां हि वेदान्तानां न वाक्यत्वादिनास्य

वेद्यत्वमनुमेयं पौरुषेयत्वस्योपाधित्वाद्वेदनत्वसाधनव्याप्तिरित्याह कार्यार्थत्व इति। तत्त्वेन याथात्म्येन कार्ये
मानान्तरायोग्यत्वस्यासिद्धत्वात् तस्यरत्वेपि वेदान्तानां पौरुषेयत्वं संभवतीति समासाधनव्याप्तिः ततश्च दुरवबा
द्वाक्यत्वादिलिंगकं पौरुषेयत्वमित्यान्नायेनाहात्र भूमइत्यादिना। किंपुनरिति। कुत इति योग्यस्य कार्यत्वभावा
दर्थस्यापि तत्त्वेन मानान्तरयोग्यत्वमित्यर्थः। तर्हि लौकिकं कार्यमिति शंकते पूर्वमिति। तर्हि मानान्तरानवगत
संगतिग्रहायोगाल्लिङ्गादीनामबोधकत्वापात इत्याह नेति। ननु लोके येनेति कृतेः कार्यताभासनोपूर्वसि
द्धिरिति तत्राह लोकानुसारत इति। स्वर्गकामपदसमभिव्याहारेण संगतकं न कानुगृहीतवेदादेवक्रियाविलक्ष
णापूर्वे लिंगादीनां संबंधग्रह इति शंकते स्वर्गकामशति अयं तर्कोतिप्रसंगीत्याह चैत्येति। कर्तृस्मरणात्
॥४०॥ स्यपूर्वदृष्टपौरुषेयत्वेन कुड्यादिवच्च समकार्यार्थत्वे वेदानामपि पौरुषेयत्वस्य वाक्यत्वादिनानुमितत्वात्कार्यार्थत्वं
स्मपृष्टदृष्टपौरुषेयत्वेन तु हादिवच्च सोपाधिकमित्याशंक्य सिद्धार्थवेदान्तेष्वपि तत्संभवः कार्या ॥४०॥
समानमित्यर्थः। स्मर्यमाणकर्तृकत्वेन वाक्यत्वादि सोपाधिकमित्याशंक्य सिद्धार्थवेदान्तेष्वपि तत्संभवः कार्या
र्थत्वमनपेक्ष्य तायाः प्रयोजकमित्याह। न्यतास्वितिवर्तमानसंप्रयोगजप्रत्यक्षस्य कार्यरूपधर्मगोचरत्वानु
पपत्ते योगसामर्थ्यस्यापीन्द्रियविषये खेवातिशयकारित्वान्नधर्मस्य प्रत्यक्षता लिंगाद्यभावाच्चनानुमेयत्वा
कुत्राने दिनचाज्ञाने पुंसां वचनरचनासंभविनीति चेददिकीरचनानपौरुषेयीति न्यायकणिकायां मुत्पादितं।
नन्वपौरुषेयतयानपेक्षत्वेप्यभिहितमस्येभेज इमिति वन्मानान्तरगृहीतग्राहित्वमित्याशंक्य तत्वमसीति

तिब्रह्मात्मभावस्येति भाष्यग्रोवेण परिहृतमित्याह नचानाधिगतेति। सर्वस्मिन्नुपपादितेर्थे भाष्यं संवादयन्नितरादिदमि
ति। सिद्धार्थत्वे सत्यपुरुषार्थनिष्ठत्वं स्यादिति द्वितीयं पूर्वपक्षबीजं। सर्वकुंठाप्रहाणादिति भाष्यस्थप्रत्यवार्थमाह
सोपमस्यपि बाध्याद्यनुष्ठानानपेक्षमज्ञाननिवृत्त्यानन्दाविर्भावफलमन्वयव्यतिरेकाभ्यां निरस्तं न युगलद्वयप्रदर्शनपुरः
सरं ब्रह्मज्ञानस्य दर्शयिष्यते तदुक्तमित्यादिना। ग्रैवेयकं ग्रीवालंकारः। समूलघातमिति कषादित्वान्नुप्रयोगः सहमू
लेनोपहंतीत्यर्थः। समारोपितानिबंधनरति। समारोपिताविद्यानिबंधनं यस्य जीवभावस्य स तथोक्तः। आत्मानमेवलो
कमुपासीतेत्यादि तासु सगुणं ब्रह्म आदिशब्दात्प्राणविद्युदादिगृह्यते। उपासनावाक्यैकदेशानुपास्यसमर्थकं ली
विनक्ति आत्मेतीति। यद्वादिपूर्वपक्षिणानन्यविद्यपि वेदवाक्यानां विधिमंतरेणार्थवत्त्वेति। तत्र किं सर्व वे
दान्ता विधिमंतरेण प्रमाणं तत्त्वे वा दर्शः किं नस्फुरितिप्रतिवंदीमताय वा वेदवाक्यस्य सिद्धपरस्यान्यत्र दर्शना
द्वाप्त्यभावे न नवेदान्तानां सिद्धवस्तुपरत्वमिति आद्यमर्थवादाधिकरणपूर्वपक्षसंगृह्णन्नाशंकते स्यादेत
इ दित्यादि सरुद्रो ररोदीत यदश्रुशीयत तद्रजतमभवत्तस्माद्रजतमदक्षिण्यमिति निंदा वा बर्हिषि व र्हिः साध्ये यागे रजतं
न देयमिति निषेधशेषा इति सिद्धान्ते दर्शयन्नर्थवादानां नोपेक्षाफलत्वमिति तावदाह स्वाध्यायेति। प्रयोज
नपर्यवसायि बोधजनकत्व तद्भावाभ्यां विशेषं दर्शयन्प्रतिवंदीं परिहरति नचवेदान्तेष्वपीति। ननु नि
षेधरवस्य निषेध्यस्यानर्थहेतुत्वान्यथानुपपत्या निंदाकल्पयिष्यतिनेत्याह तद्वदिति अर्थवादा इदे वनिंदा

ब्र

लाभेनिषेधकस्य निषेधे निद्रायां च तात्पर्येन कल्प्यमिति सर्व्वः। ननु सोरोदीदिति वाक्ये निंद्रा न भाति किंतु भूता
नुवादः रत्याशंक्य मुख्यार्थे प्रयोजनाभावान्निंद्रा लक्ष्यते रत्याह लक्ष्यमाणेति द्वितीयमुद्धाव्य निषेधेतिन तुवि
ध्यसंस्पर्शिनः रत्यादिनात इत्यत रस्यपष्पादितं न्याय कार्णि कार्य्यमि स्वर्थः। ननु प्रमयाकार्येण प्रमाणानां तद्
नकत्वमनुमेयं कथं नानुमानगम्यमिति भाष्यमित्याशंक्याह तद्यपीति। कार्यार्थीपत्यपरपार्यायानुमानेन मा
नांतरेणवा प्रमानोत्पद्यते। किंतु द्रितार्यातस्यामनुमानं प्रवर्त्ततः इत्यर्थः। प्रमाण्यांतरे तावदपेक्ष्यमाणं न द्दूश्यते
एतद्दर्थापत्यपेक्षणे दूषणमाह नापीति। अपेक्षं तद्त्वनुसंगः। उत्पन्नायांप्रमायांप्रमाणानांप्रमाजनकत्वस्या
॥४१॥ नुमानं ततश्च प्रमोत्पत्तिरिति परस्पराश्रय प्रसंगः। शास्त्रप्रामाण्यमनुमानगम्यत्वेन न भवतीति भाष्यार्थो
न पुनरनुमानेन न ज्ञेयमिति। कार्यविरहितवेदांतेभ्यः प्रमा पद्युत्पद्यते तर्हि स्वतः परतो वेति चिंता ननूत्प ॥४१॥
द्यतरस्यतया हद्दगितीति हे ब्रह्मणि वेदांतेभ्यः प्रमोत्पत्तिरनुपपद्युत्पद्यते तर्हि भवसिद्धेत्यर्थः। यद्यनुभव
सिद्धाप्यन्यत्र सिद्धार्थोर्थे वाद्दावददर्शनात्स्म दू येनतद्दानि प्रसंगः स्यादित्याह न्यथेति। एवं तावत्सिद्धेर्थेपि प्रमाण्यं
तरपरतंत्राणां पौरुषेय वाक्यानामंगीकृत्य प्रामाण्यं वेदांतेषुक्रियाविषयतामंतरेण ननैरपेक्ष्यपुरुषार्थप
र्यवसानेलभ्यतेइति मतं ब्रह्मात्मैकत्वस्य प्रमाण्यांतरागम्यत्वेन तद्वगममात्रायत्तप्रयोजनलाभेन पराणु
द्दू तु। रहानीकार्यान्वितएवार्थे पदसंगतिग्रहणे सिद्धं वस्तु न शब्दप्रमेयमिति वेदांता उपासननियोगपरा।

इत्यन्ये मन्यंते तन्मतेन पूर्वपक्षमाह तानीति। अथवारोपितब्रह्मभावस्य जीवस्योपास्तिपरा वेदांता न ब्रह्मात्म
त्वे प्रमाणमिति पूर्वत्र पूर्वपक्षः। अयं तु संतु वेदांतानामानं ब्रह्मात्मवस्तुनि। किंतु तान विधिद्वारे स्यैव भेदप्र
तीपतां। अत एव भाष्यं यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मेति अत्र कार्यविषयाद्वाक्यात् ब्रह्मनिश्चय इति प्रतिज्ञा सा
मर्थ्यादेव न सिद्धार्थादिति लभ्यते तत्र हेतुः सिद्धे वस्तुन्यन्त्तातसंगतित्वेनेति। यत्र वृद्धप्रयुक्तशब्दविलय
त्वं तत्र संगतिः शब्दस्य गृह्यते। सिद्धे तु तद्यावर्तमानं स्वव्याप्यं संगति ग्रहं व्यावर्तयतीत्यभिप्रेत्याप्नहीति।
लौकेनेतिद्दहेः प्रयोगव्यापकवक्तृविवक्षाश्रोतृप्रतिपत्तीच्छयोरभावात्सिद्धे प्रयोगाभावमाह न चेति। नू
पमात्रं वस्तुमात्रं। सर्वपदानां कार्य्यार्थत्वे सातिपर्यायत्वमाशंक्याह तु [illegible] इति। कार्यार्थः कार्यं [illegible]
अत्र प्रयोगः गोपदं न कार्यानान्वितेगोत्वे गृहीतसंबंधं तत्र वृद्धेः प्रयु [illegible] तत्र। एवं सर्वत्रसिद्धे व
स्तुन्युत्तमवृद्धस्य शब्दप्रयोगाभावमुक्त्वा मध्यमवृद्धप्रवृत्तेर्व्युत्पत्ति [illegible] भावाद्यतत्रन व्युत्प
त्तिरित्याहापि चेति। शास्त्रत्वेनेत्यादि हेतूक्त्वा च दृष्टेपि चेत्यादिना। [illegible] तन कारोयसांसारिक
धर्म्मा यांन च निवृत्तिरित्यपरिसंबंधनीयः। यथा कथंचिदिति [illegible] संसर्गस्य नियोगाविना
भावादिदापि माभेसीदिति नियोगं कल्प्यायिला। अन्यपरादेव वा [illegible] दूपार्थ निश्चयद्दत्यर्थः। आ
त्मप्रतिपत्ति विषयो वच्छेदको यस्य तत्तथा। ननु नियोगो ऽपूर्वी [illegible] भाकरैक्यावोर्थो विण्यते

४

फल

सकिमन्यपरं व कार्यान्वेत्याहन चेति। कार्यपरेभ्यो वेदान्तेभ्यः कथं वस्तुसिद्धिरित्याशंक्य विध्याक्षेपलक्षणोपादानप्र
माणादिः स्यादुन्नवेति। स्वप्रतीत्युपाधित्वेन विषयस्य स्वनिर्वर्तकत्वेन करणस्याकार्यस्यावच्छेदक ज्ञाननिरूपणाय
ज्ञेयमात्मानमपेक्षते नेतर्हि अश्रौतत्वमात्मन इत्याशंक्य विध्याक्षिप्तस्य श्रौतत्वे गुरुसम्मतिमाह यथाहुरिति। त
त्सिध्यर्थं विधेयसिध्यर्थं उपादीयत इत्यस्य व्याख्यानमाक्षिप्यत इति ज्ञानस्य प्रमात्वात् प्रसक्तत्वान्न विधेयता आत्मन
श्च नित्यत्वात् तद्योग इत्याशंक्याह विधेयता चेति। ज्ञानमिहोपासनं तद्धि क्रियेत्यनुष्ठेयमात्मनस्तु स्वरूपसत्ताविनि
श्चितिर्ज्ञातता न विधेयता नोन निरोध इत्यर्थः। ननु वाग्धेनूपास्यादाविवारोप्यस्य विधेयत्वं किं न स्या
दत आह आरोपितेति। अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञाने यदि गम्यमाने तद्भाव आरोपितो यस्य सतत्स्वान्वस्य ज्ञाननिरूपकत्वेन प्र
॥४२॥ तिभासमानत्वेन तत्। ज्ञानं निरूपितं नस्यात्। न च सत्यां गतौ युक्त आरोप इति। इयं च प्रतिपत्तिविधिविषयत्वे इति भाष्यस्यं ॥४२॥
व्याख्या। प्रतिपत्तिविधेर्नियोगस्य विषयभूतप्रतिपत्तिं प्रत्यवच्छेदकत्वेन विषयतयेति भाष्यार्थः। एवमाहवनीयादयोपीति
यदाहवनीये जुहोतीति विहिते क आहवनीय इति वीक्षायां वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादि विधिविहितः संस्कारविशि
ष्टोऽग्निराहवनीयो गम्यते। तथापूर्वं देवतास्वर्गादिकं विधिपरेणैव शास्त्रेण समर्प्यते। श्लोकोक्तहेतुद्वयं भाष्येण संगम
यति प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्येति। नद्वतानामिति सूत्रोदाहरणे न कार्यान्वितेऽर्थे शास्त्रसंगतिर्न सिद्ध इत्युक्तं। आम्नायस्येत्यत
द्विहाय तरवाकैः प्रवृत्त्यादिपरस्य शास्त्रत्वमुक्तं। तेन तु सिद्धरूपपरस्य न शास्त्रत्वमित्युक्तं। तस्य वेदस्य कर्मावबोधो नि
तानि धर्मजिज्ञासाप्रथमाध्यायस्य निसनेनापूर्वं मौलौ व्याप्यते। ॥७॥

योग ज्ञानं दृष्टप्रयोजनं चोदनालक्षणोऽर्थ इति शाब्देन क्रियान्वितयोः योगस्यानुष्ठापकं वचनमाहुरिति। तेषु पदार्थेषु भू
तानां वर्तमानानां च पदानां क्रियाकार्यत्वं तदर्थत्वेन समाम्नायः समुच्चारणमित्यर्थः। नियोगस्य स्वकीयत्वेन बोद्धारं नियोज्य
अधिकारिणं कर्मणि स्वामिनं। तत्रैव कर्तारमनुष्ठातारमिति नियोज्य इति। नियोज्यविशेष। अमृतत्वकाम इत्य
श्रवणान्नियोज्यासिद्धिमाशंक्याह ब्रह्मवेदेति। भवतीति सिद्धरूपेणावगतस्य फलस्य साध्यत्वात् किंचिदेवमेव काम
पदवाच्यं नियोज्यविशेषाकांक्षायां विपरिणामेन ब्रह्म बुभूषुर्विद्यादिति वाक्यार्थः स्यादित्यर्थः। रात्रिसत्रेति। चतुर्थेति
तत्। क्रतौ फलार्थवादमंगवत्कार्ष्णाजिनिः। प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्तीति श्रूयते। तत्र रात्रिशब्देन युज्यो
तिरित्यादि वाक्यविहिताः सोमयागविशेषा उच्यन्ते। किमत्र स्वर्ग एवाधिकारिविशेषणमुत प्रतिष्ठैवेति संशये। तत्रै
वं काम इत्यश्रवणाद्विधिशक्तिलभ्यः स्वर्ग एव विशेषणं संदेहे हि वाक्यशेषस्वीकारेण निश्चये। निश्चितश्चेह सर्वो
भिलषितः स्वर्गो विधिसामर्थ्यान्नियोज्यविशेषणं या तु प्रतिष्ठाविजया श्रुतिः सापि लक्षणया स्वर्गपरैव कल्प्य
त इति प्राप्ते। क्रतौ रात्रिसत्रादौ न प्रतिष्ठादि विवक्षितमित्येतावन्मात्रेणांगवदिति सूत्रे प्रमाणाद्यंगं फलार्थवादो
दाहरणं। ननु तद्वत्स्वर्गत्वमस्ति रात्रिसत्राणां। एवं प्राप्त उच्यते। फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्। प्रतिष्ठा
फलस्य निर्देशात्तदेवाधिकारिविशेषणं। यथानु विश्वजिद्यया स्वर्ग इति। तत्र मुख्यार्थः श्रुतिपदानुगुण्येन विधि
शक्तौ पर्यवसितायामानुमानिकस्वर्गकल्पना नवकाशात्स्मादर्थवादशेषस्थमेव फलमिति विश्वजिन्न्यायेनेति

कल्प

वत्कल्पे विश्वजिति नैमित्तिकाधिकारे फलकल्पना कृत्वा चिंतयेति पिंडपितृयज्ञे पि स्विष्टकृदादेरिवोदाहृतः। अ
समवेतार्थतयेति। अश्रूयमाणत्वेन ब्रह्मभवनस्य वचनसंदेहे मासमवेतः स्वर्गोर्थः तत्परतयेत्यर्थः। यद्यपि ब्रह्मभवन
स्य फलत्वेप्येवं काम इति लक्षणा स्त्रीति परोक्षवृत्तितानुलब्धा तथापि श्रुतं ब्रह्मभवनं न हीयते नु पूर्वपक्षे तदिदमु
क्रमस्यंतेति। पिंडपितृयज्ञस्यापेनुक्रम्यते। चतुर्थ्य एव निरूप्या पिपितृभ्यः स्यकालत्वादानंगस्यात्। अमावा
स्यायामपराह्णे पिंडपितृयज्ञेन चरंतीत्यत्र मासश्चाधीतवाक्ये श्रुतः पिंडपितृयज्ञः क्रत्वर्थः पुरुषार्थो वेति सं
शये कर्मवाच्यभावात्स्यादर्शसमभिव्याहारात्तदंगत्वं यद्यपि कालस्यापि साधारणोयं शब्दस्तथापि फलकल्पनापरि
॥४३॥ हाराय कर्मवाच्येव। अतः क्रत्वर्थ इति प्राप्ते सिद्धांतः। कालकर्मसाधारणोप्यमावास्याशब्दोपराह्णसमानाधि
करणतया कालपर एव। न च साधारण्यं कालरूढत्वात्कर्मणि च तत्संबंधेन लाक्षणिकत्वात्तस्मात्कर्मसमभिव्या ॥४३॥
हाराभावाद्विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकामनियोज्यकल्पनया स्वर्गफलः पिंडपितृयज्ञ इति। ननु ज्ञानविधिर्यदि ब्रह्म
भावफलः कथं तर्हि भाष्ये अमृतत्वकामस्येत्युक्तं तत्राह ब्रह्मभाव इत्येवेति। अमृतत्वशब्देन ब्रह्मभावनिर्देशस्य
प्रयोजनमाह अमृतत्वेति। अत्र भाष्यकारेण ब्रह्मज्ञानं विधेयमिति निर्देशात्। द्रष्टव्य इति विध्युदाहृतेश्च
प्रमाणज्ञानविध्यंगाकारेण पूर्वपक्ष इति भ्रमः स्यात्तन्निवर्तयत्यत्र चेत्यादिना। द्रष्टव्य इति वाक्योपात्त
दृशिधातोरूपलक्षितवचनत्वेनोपासनानभिधायकत्वादित्यर्थः। स्वाध्यायविधेरर्थावबोधपर्यंतत्वात्तेन च
श्रवणजन्यज्ञानस्य प्रापितत्वादित्यर्थः। भावनया विधेयं जन्यं वेदाद्यपस्य तत्प्रत्यक्षं तथा। वाजिनवदिति।

यथामिक्षार्थं विहितदध्यानयनेन नाद्वाजिनमप्रयोजकमानुषंगिकतया जायते एवमदृष्टरूपामृतत्वाय विहितात्
उपासनात् साक्षात्कारो नांतरीयकतया जायत इति तदुत्पादनं न विधेयमित्यर्थः। ननु यत्र स्थितं एकनिष्पत्तेः सर्वं
समं स्यात्। तत्ते प्रयुक्तिर्दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते। तत्र संशयः किमामिक्षैव द
ध्यानयनेन प्रयुंजीतोत वाजिनमपीति। तत्रैकस्मात् दध्यानयनात्पयसः सकाशादामिक्षावाजिनयोर्निष्पत्तेः सर्व
मामिक्षापादि प्रयोजकं स्यादिति प्राप्ते सिद्धांतः संसर्गरसनिष्पत्तेरामिक्षा वा प्रधानं स्यात्। अत्र हि दधिसंसृष्टं पय
एव प्रकृतं वैश्वदेवीसंबंधि निर्दिश्यते सा वैश्वदेवीति न पुनस्ततो निष्पन्नं किंचित्तत्र न यतेद्विकर्मकत्वाद्यत्र निर्दिश्यमा
नीयते तत्पयआनयनस्य संस्कार्यं संस्कारस्य च कर्मणः संस्कार्यमेव प्रयोजकम्। संसृष्टस्य च पयसः आमि
क्षात्वात्तस्याश्च स्त्रीत्वात् स्त्रीलिंगमविरुद्धं। ननु यदि दधिसंसृष्टं पय एव रूपभेदेप्यामिक्षाभूतत्वादध्यानयनं प्रयु
ंजीत तर्हि वाजिनमपि दधिसंयुक्तं पय एवेति किं न प्रयुंजीता नेत्युच्यते। संसर्गरसनिष्पत्तेः। दधिसंसृष्टस्य पयसो यो
रसस्तस्यामिक्षायामुपलंभात् रूपभेदेपि तस्यामपि संसृष्टं पय एव प्रत्यभिज्ञायते। रूपाभेदेपि तक्रपयसोरिव रस
भेदेन भेदोपलंभात् न वाजिने। तस्य कटुतिक्तरसत्वादिति। हेतुरूपविवरणेन पूर्वकृतेनोत्तरग्रंथस्य व्याख्या
तत्वमाहार्थवत्तयेति। वेदांताप्युपासां विदधातीति विधिसद्भावे मीमांसयैव प्राप्तात् हीदितार्थ इति विफल
मिदं ब्रह्मजिज्ञासनं स्यात्। अप्यस्तु ख्यातिनी बीजनिमित्तभयभाग्वैधर्थी साध्यमोक्षः कर्मोत्थः स्वर्गपश्वाद्य

मधुरफलैः कोपराधः कृतो नः। वेदांता यद्युपासनाविधिपराः स्युर्हि विहितोपासनाया अभ्यासादिकालेऽपि
तत्वात् तत्साध्यफलमपि स्यात्तन्नियमनित्यं च स्यादतो न विधिपरत्वं वेदांतानामिति तात्पर्यं अतो न कर्तव्य-
त्वोक्तत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्त इत्यं तस्य भावस्य दर्शयति पुण्यापुण्येत्यादिना भाव्येयद्विभाग्जि ब्रह्मेति धर्मस्य
प्राचितत्वे विचारितत्वोक्तिरूपासनेरपि विहिताया धर्मत्वेन पुनरवेचार्यत्वाय। अथ मेपी त्व धर्मोक्तिः पुण्यफ-
लक्षेत्रावसानत्वोपास्तिफलसमाप्तावधर्मफलत्वोक्त्याभिविर्दर्शनाय। वेदनाख्यपाणोक्तिर्यागविहि-
तोपास्त्येर्थ मत्वार्थः। एवं शरीरवागित्यादि विश्लेषणानि कर्मफलवद्धुपास्तिफलस्य शरीरोपभोग्यत्वादि प्रसं-
जयितुं संपतत्यनेनास्माल्लोकादमुं लोकमिति संपातः कर्म इष्टं श्रौतं पूर्त्तं स्मार्तं वाप्यादि दत्तं दानमिति।
॥४४॥ आत्यंतिकमिति दृंवदत्तस्यात्यंतिकमशरीरत्वं वेदं इत्त शरीरप्रागभावास्मानकालीनो दृंवदत्तशरीर- ॥४४॥
ध्वंसः सर्वोपलब्धिप्रत्यस्तमयोपलक्षितं तस्य रूपमिति यावत्। विधेयोपास्ति विचारितं प्रति तत्फलस्य मो-
क्षस्यानित्यत्वादि प्रसंजनमिव्रप्रसंगदित्याशंक्याह एतदुक्तमिति उपास्तिविधेः फलं ब्रह्मात्मत्वमुतावि-
द्यानिवृत्तिर्विद्योदयो वेति विकल्प्य क्रमेण निराकरोति त्वयापीत्यादिना। उपासनापूर्वमपि चेतः सह कार्यं त-
च्छुविध्यवकाशारत्यर्थः। ऐहिकस्य मर्दनसुखन्न विधिफलत्वमित्याशंक्याह दृष्टं चेति कारीर्यादिनियो-
गारहजन्मनि निपतत्संस्यद्र्वादिफलाः चित्रादिनियोगफलं पश्वादिमुद्धिभोग्यमपीह वा जन्मांतरे वा

भवति तत्कार्यमिति तदपूर्वं कर्तव्यत्वेनावबोद्धुं नार्हतीत्यर्थः। अपूर्वत्वेन साक्षात्कारोपयोगितत्त्वोपासनक्रियै-
व देतेर्थं विधीयतां नेत्याह न च तत्कामेत्यादिना। नन्वं वेद्यातवदुपास्त्यावश्यकनियमापूर्वं नेत्याह न च ब्रह्मकृत्यादिति
नेहपरमापूर्ववत्त्रियमापूर्वस्याप्यमस्त्विब्रह्मभावस्य नित्यत्वादित्यर्थः। विश्वजिन्न्यायेनेति। विश्वजिता यजेते-
त्याद्यश्रुताधिकारं लिंगप्रकरणालब्धाधिकारं चोदाहरणं। निषेधे हि सामर्थ्यात् प्रवृत्तिप्रयोधिकारी लभ्यते।
अंगविधिषु तु प्रकरणात्। इति नास्तीत्यधिकारः। एवं सतीसंदेहः। किं नियोज्योध्याह्रियतां नवेति। तत्र लो-
केद्वारं द्वारमित्यादौ क्रियया विनाकारकाभिधानापर्यवसानाद्युक्तोध्याहारः इह तु विपर्ययेण कार्यस्यान्विता-
भिधानापर्यवसानादनध्याहारे प्राप्त उच्यते। अत्राप्यभिधेयापर्यवसानद्वाराभिधानापर्यवसानमेव [illegible] सा-
ध्यत्वेन कृतिनिरूप्यांतरव्यापाररूपा च कृतिः सा यथा स्वसाध्यं याव [illegible] निरूप्यैवं स्वाश्रयनरनिरूप्यानरेवं
कृतेः कर्तापि कार्यस्य कृतिद्वारा संबंधित्वेन निरूपक इति तमंतर्भाव्यैव नियोगधीः। न चास्मा वबुध्येत मनःका-
र्येण संबंधस्वतस्तेन संबध्यते। स्वसंबंधि कार्यबोद्धा च नियोज्य इति। सोध्याहार्य इति स्थिते चिंता। किं सर्वेषामध्या-
हार उतैकस्येति। तत्राविशेषात् सर्वेषामिति प्राप्त उच्यते। एकेनाकांक्षाशांतेरेकस्येति। एवं स्थिते विचारः। किं यस्य क-
स्यापि नियोज्यस्याध्याहार उत स्वर्गकामस्येति तत्राविशेषादनियम इति प्राप्त उच्यते। स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यवि-
शिष्टत्वात्। स्वर्गकाम एवाध्याहार्यः विशेषो हि गम्यते। पुरुषाणां सुखाभिलाषित्वात् दुःखनिवृत्तेरपि तत्रैवां

कृष्ण

तर्ह्यवान् दुःखनिवृत्तिरस्तु न सुखाविनाभूता। सुषुप्तेस्तस्यामपि तस्यां सुखजन्मारम्भानात्। अनवच्छिन्न
स्य सुखस्य स्वर्गत्वात् तस्य च सर्वसुखविशेषप्रत्यविशिष्टत्वात् विशेषप्रमाणाभावात् दुःखनिवृत्तिपोऽप्यवि
शेषजन्यस्यादिति। कृत्वाविंतेपं यः सत्रापगुरते सविश्ववजितायजेतनिसत्र प्रवृत्तस्य गुरुणा परमे निमित्ते प्रा
पश्चित्तनयाविहितत्वेन साधिकारत्वादिति। पत्किञ्चेति। ध्याभाविकनित्यत्वैतन्यात्मकस्य ब्रह्मात्मत्वसाध्य
त्वं व्याहतमित्यर्थः। भाष्ये कूटस्थनित्यमिति विशेषणं न परिणामिस्य वच्छेदायपि सिद्धान्ते तान्निस्सत्वासंमतेः अतो
वैयर्थ्यमित्याशंक्याह परेहीति परभ्रान्ति व्यवच्छेद्येत्यर्थः। रहं नु पारमार्थिकमिति भाष्ये कूटस्थनित्यत्वे पारमा
॥४५॥ र्थिकत्वं हेतू कृतं तत्र दाघटे तयादियस्पारमार्थिकं न दृविकृतमिति व्याप्तिः। तत्र पूर्वरूपस्य सर्वात्मना त्यागेन
रूपान्तरोत्पत्तौ जातस्य प्राक्तनरूपत्वं व्याहतमतो ऽनित्यत्वमित्युक्तेऽशंकते एकदेशेति। पएकदेशेनेति
धर्मिणः सकाशादित्यतिपक्षेन धर्मिणा परिणामः किं त्वेकदेशस्य सत्त्वान्नित्यमिति न परिणामिनित्यसिद्धिरि
त्याहतिच्छेदिति। न शपतश्चैकदेशस्य धर्म्यभेदे सर्वात्मना वस्त्वपगमान्ननित्यत्वमित्याह भेदेति पक्षद्वयो
क्तदोषपरिहाराय कमेव कार्यकारणात्मकं वस्तु तस्य च कार्यकारणपरिणामित्वं नानित्वकार्याणि भिन्नानि कारणा
कारणं च नित्यत्वं तद्यापि भिन्नमिति शंकते भिन्नाभिन्नेति यत्प्रमाणविपर्यये तद्विरोधे न वर्तते तत्र विरुद्धमिति संप्रत्य
यइत्यनुषंगः। एकस्य कार्यकारणरूपेण द्व्यात्मकत्वे प्रमाणमाह कुण्डलमिति। स्थिरवभासेति। हेमहेमेति वा कु

ण्डलमिति। स्थिरवभासेति। हेवेत्यर्थः। अपर्यायानेकशब्दवाच्यत्वेन हेम कुण्डलयोर्भेदः। सामानाधिकरण्याच्चाभेद इत्युक्ते
हेमत्वस्य कुण्डलत्वं व्याप्तितृत्वाद्धा कुण्डलाकारसंस्थानस्य कनकत्वस्य चैकद्रव्याश्रितत्वेन वा सामानाधिकरण्यं
नाभेदादित्याशंक्य व्यभिचारयति आधारेति दृष्टान्ते सिद्धो भेदान्ते दृष्टान्ते केयेजयति तथा चेति। लोके कार्यस्य कुण्ड
लादेः कारणात्मकत्वात्परमकारणस्य च सतः सर्वत्र हेमवदनुमानात् सत्यघटइत्यादि सामानाधिकरण्यवशेन जगतः का
र्यस्य सता कारणरूपेणाभेदो व्याहतकार्यरूपेण चाभेद इत्यर्थः भेदइति किं रूपादिवद्भावरूपो धर्मस्तेन कथं भावो
नाद्यः एकान्तिकाभेदानिषेधानुद्धितीयमाशंक्याह किमयं कार्येति। तत्त्वेनेति कटकत्वं वा हेमानुवृत्त्वरूपेण तयोरिति
भेदप्रसंग इत्यर्थः। कार्यस्य कारणाभेदे सर्वकार्याणामेककार्यत्वप्रसंगः एककार्यस्य सर्वकार्याभिन्नत्वे न कारणे
नाभेदादिस्याहापि वेति। एकमेककार्यात्मत्वादितरकार्याणां तस्य च कारणादभेदादेदासिद्धावेकान्तिका[illegible]
हातथाव। हाटकत्वमेवेति। कटकस्याद्धि हेरूपेण हाटकत्वं कटकत्वं वा। तत्र हाटकरूपेणास्य कुण्डलादिभिरभेद इ
ष्टस्वत्व कटकरूपेण व्याहतत्वात्तस्य इति प्रसज्यन मराविसंधि। स्व प्रक्रियया शंकते अत्येति। सिद्धान्तीनु कटकहाट
कयोरभेदा द्धाटकस्य कुण्डलादिष्वनुवृत्तेरभेदिकटकस्यापि तैरभेदः स्यादिति पूर्वोक्तमेव परिहारस्मारयति
पादिहाटकादिति। कटकस्य कुण्डलादिषु तु वृत्त्यनभ्युपगमे तेष्वनुवृत्तहाटकादभेदाभावः स्यादिति प्रतिज्ञा
नीतेनानुवर्तते चेदिति। अनुवृत्ताद्धाटकस्य भेदे व्याप्तिमाह यदेहीति उपनयमाह नानुवर्तन्तइति अर्थहेतुसि

हि ईदृग्व्याप्तिनिगमयति तस्मादिति। कुण्डलादिषु हेमानुवृत्त्या सदिति। इयं भेदात् कुण्डलादीनामनुगमः तदा सततानुवृत्त्या
तत्सन्निन्न वस्तूनामितरेतराभेदापत्तेर्व्यवहारपारिप्लववरस्यात् हसते ते ति। इति विभागेनस्यादिसस्य प्रत्येकं संबंधः। इह
क्षीरे दधि दधिनि नेदं तैलमिति संसर्ग तदभाव व्यवस्था नस्यात्। इदंप टादिकमस्मात् कुण्डलाद्विघ्नेनेदं कुण्डलमस्मात्
कुण्डलान्न भिद्यत इत्यसंकरो नस्यात्। इदानीं वसंतकाले इदं कोकिलरूतमस्तीदं नं वा इदंध्वाने नेति व्यवस्थान
स्यात्। इदं कुंभाद्येवं कंबुग्रीवादि प्रकारमिदं पटादिनैवमिति प्रकारासंकरेण स्यादित्सर्थः। उक्तास्वन्यव्यवस्थासु
हेतुमाह केत्स्य विदिति। कुतश्चिदिति ल्यपि इष्टव्यं। इतश्च कार्यस्य कारणेन न वास्तवमैक्यमित्याहापि चेति निश्चितक्रम
कादभेदान्न कुण्डलादिषु संशय इत्यतो संशयसंभवं भेदप्रयुक्त्या शंकते येति। सिद्धांत्यविनिगमनमाहनन्विति हेमनिर्णि
॥४५॥ येनकदाचीनां निर्णये स्वभेदः कारणं तदभावाद्भेदरूपाभेदान्निर्णयकार्याभावस्तार्किकः प्राप्तः सकारणस्याभेदस्य ॥४६॥
संभवाद्यो द्युते घटसामग्रीतद्वत् त्वागभावस्यातः कन कनिश्चये कटकादिनिश्चयापादविनिगमइवन किं तुवैषी
त्यनिश्चयपरत्वाहप्रस्तुतेति। तेषां कुण्डलादीनां जिज्ञासा शब्दविषयज्ञानानिवेत्सर्थः। वस्तुतः कार्यकारणयोरभे
दाभावं सप्रमाणकमुपसंहरति तेनेति यदि हेमकुण्डलयोर्न भेदाभेदौ तर्हि सामानाधिकरण्यं नस्यान्नन्वयं
तभेदत्व दुर्वाति कुण्डलं कटक केयूरदर्शनान्नाथ त्वं नाभेदे हेम हेमेत्यनुपलंभादिति हर्षयाद्युक्तमनुवदति कल्प्यंत
ईति। यदि हेम्नः सकाशात्कुण्डलादीनां भेदाभेदौ तर्हि नेवामनुवृत्तहेम्नः सकाशाद्भेदादितरेतरस्याद्

ति नित्यान्नस्या हे हेम्नि निर्णीते संशय इति शंकते तर्केणामित्योविरोधाश्रयेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तितर्के दू
षयन्न्येति अन्यता भेद समानामोपपादि हेमादेरनुवृत्तिमात्रत्वव्यवस्थामोचयधीति हेम्नि ज्ञाने कुण्डला
दि जिज्ञासा भेदाभेदमते तेकिं नस्यातामित्याशंक्य पूर्वोक्तमविनिगमनमुत्सर्गोपवादं स्मारयति। अनेका
तिकेवेति। एवं रुद्रैनैकांतवादिनिरस्य मतेन सामानाधिकरण्यमुपपादयति तस्मादिति। विरोधादन्यत्र स्वाध्ये
व्यभेदो वाच्य इति सौगतमतमाशंक्याहाभेदोपादेनेति। भेदः किं धर्मप्रतियोगिनोः व्यासज्यवर्तते उत
प्रतियोगिनमपेक्ष्यधर्मिण्येव। आद्ये धर्मि प्रतियोगिनोः प्रत्येकवत्त्वैकत्वापेक्षस्तुरुस्काद्वितीयेधर्म्यैक्या
पेक्षत्वाह एकाभावेवेति। ततः स्वस्य शायामभेदापेक्षत्वाद्द्वेदस्य स एवाभेदे इत्यस्तु स्वर्थः। प्रतीत्यबाधेन
स्येवाभेदापेक्षे आह नापमिति। मृत्तिकेतिश्रुतिं कारणमिवसत्यमित्याहाते। संताभेदमेपरेति अनंसैल २।
प्राकारभेदशाहि त्वंनित्यत सत्त्वादीनि शृङ्खलान्येवभाष्येनूदितानीति नासिद्धानि। कार्यविलक्षणानयिगत
विषयत्वात् रूपमतेशास्त्रपृथक्त्वसिद्धिरतस्तु ड्डोति भाष्ये उक्ताप्रामाण्य भो अस्यनित्यत्वान्नियोगायोग
उक्तइदानीं तत्साधनज्ञानस्याकवक्ष्यर्थत्वाच्चसउक्तमत इत्याह तदेवमित्यादिना। उपपाद्यत्वस्य निवा
रिकाइत्याह तेनेनसंबंधः। एवंफलस्वभावेन नियोगाभावमुक्त्वा फलज्ञानस्वभावेनाप्युच्यत इत्याह विधा
द्यपेति। अत्र त्रातिविहितक्रियाप्रयोपेणेत्यर्थः। न्यायसूत्रे दोषा रागादिः प्रवृत्तिः कर्मआरोप त्वसाम्येण्याध्यासात्स

स.अ

द्वि ईश्वरव्यापिनिगमयति तस्मादिति। कुण्डल्यादिषु हेमानुवृत्तावप्यिति। इदं भेदान् कुण्डलादीनामनुगमः तद्द्रासतानुवृत्त्या
तद्भिन्नवस्तूनामितरेतराभेदापत्तेर्यत्र द्वारपारिप्लवस्याहसते ति। इति विभागेन स्यादिस स्वप्रत्येकं संबंधः। इह
क्षीरे इदं दधि नेदं तेलमितिसंसर्गतदभावव्यवस्थानस्यात्। इदं पटादि कमस्मात् कुण्डलादि घटेनेदं कुण्डलस्मात्
कुण्डलान्नभिद्यत इत्यसंकरो न स्यात्। इदानीं वसंतकाले इदं कोकिलरूतमस्ति इदं न वृक्षत्थानं नेति व्यवस्थान
स्यात्। इदं कुण्डाद्येवं कंबुग्रीवादिप्रकारमिदं पद्मादि नैवमिति प्रकाटासंकरेन स्यादित्यर्थः। उक्तासु अव्यवस्थासु
हेतुमाह केस्यचिदिति। कुतश्चिदिति त्वपि द्रष्टव्यं। इतश्च कार्यस्य कारणेन न वास्तवमैक्यमित्याह। अपि चेति निश्चितकम
॥४६॥ कादभेदान्न कुण्डलादिषु संशय इत्यत्के संशयसंभवं भेदं प्रयुक्त्या शंकते येति। सिद्धांस्य विनिगमभावः न क्षिप्रहेतु निर्ण ॥४६॥
येन कटादीनां निर्णये संदेहे इः कारणं तद्भावाद्धे ह इत्यादिनिर्णयकार्याभाव ओ तस्मिक: प्राप्तः सकारणस्याभेदस्य
संसवादयो घटे घटसामग्रीनइवत प्रागभावस्यातः कनकनिश्चये कटकादिनिश्चयापादि विनिगमर एवन किं तु वेति
त्यनिश्चयपरत्वाह प्रस्तुतेति। तेषां कुण्डलादीनां जिज्ञासा शब्दविषयत्वानामित्येवमर्थः। वस्तुतः कार्यकारणयोरभे
दाभावं सप्रमाणकमुपसंहरतितेनेति यदि हेम कुण्डलयो न भेदाभेदौ तर्हि सामानाधिकरण्यं न स्यादत्यंत
तभेदे न द्रवति कुण्डलकटकयोरदर्शनान्नाप्यत्यंताभेदे हेमहेमेत्यनुपलंभादिति सूचयाद्युक्तमनुवदति कथं तं
हीति। यदि हेम्नः सकाशात्कुण्डलादीनां भेदाभेदौ तर्हि तेषामनुवृत्तहेम्नः सकाशक्त्रादभेदादि तरेतरस्याद

दिर्न स्यान्न स्याद्हैमं निर्णीते संशय इति प्रति तर्केणाभिप्रयोविरोधात्व्येन सामानाधिकरण्यानुपपत्ति तर्के दू
षयस्य ये तिनस्यतामेदमानामोपपादि हेमाद्रेनुवृत्तिमावृत्ति व्यवस्थामोवबोधे टिप्पृहे म्नि ज्ञाने कुण्डलो
दि जिज्ञासा भेदान्निर्दमनेते किं न स्यान्नामित्याशंक्य पूर्वोक्तमविनिगमन मुत्सर्गापवादं वस्मारयति। अनेका
तिकेचेति। एवं रूद्धे नैकांतवादिनिश्चयमतेन सामानाधिकरण्यमुपपादयति तस्मादिति। विरोधादन्यत्र बाधे
प्यभेदो बाध्य इति सौगतमततमाशंक्याहाभेदोपादेनेति। भेदः किं धर्मप्रतियोगिनो व्यासज्यवर्त्ततउत
प्रतियोगिनमपेक्ष्य धर्मिण्येव। आद्ये धर्मि प्रतियोगिनोः प्रत्येकवत्येकत्वापेक्षेत्युक्ता द्वितीये धर्म्यैक्या
पेक्षेत्याह एकाभावेचेति। ततः स्वस्यात्मायाम भेदापेक्षत्वादेद्रस्य सह वा भेदे उव्यवस्त इत्यर्थः। प्रतीत्याधीन भेद
स्य वा भेदापेक्षत्याह नायमिति। मूलिकेतिश्रुतिं कारणमिव सत्यमित्याहाते। संतामेदमे परेति अनसैल इ।
माकारभेदरणाद्विलनिस्तनस्त्वाद्दीनि श्रुत्युक्तान्येव भाष्येन दर्शितानीति नास्मिल्लानि। कार्यविलक्षणानाथिगत
विषयत्वाभावानूरूमतेशास्त्र पृथक्त्व सिद्धिरतस्तद्वलेति भाष्येउक्ता प्राप्ति भोक्तस्यनित्यत्वान्नियोगायोग
उक्त इदानीं तत्साधनज्ञानस्याकृतवदृष्टार्थत्वाच्च सत्यमत इत्याह तदेव मित्यादिना। उपपाद्यत्वस्य निवा
रिकाद इत्याह तेन न संबंधः। एवं फलस्वभावेन नियोगाभावमुक्त्वा फलज्ञानस्वभावेनाप्युच्यत इत्याह विधा
द्व येति। स्वतरति विहितक्रियारूपेपोत्यर्थः। न्यायसूत्रे दोषरागादिः प्रवृत्तिः कर्म आरोप तत्साम्येप्यध्यासात्व

परोक्षे इत्याह आरोप्य प्रधानांसं प इत्यधिष्ठानप्रधानोध्यासः आरोपितस्त द्रष्टा द्रष्टा वोत्र लोके दिक्षा वो यस्य तन्म
नआदित्य । व द्व्यादीति आदित्य दृष्टा सूर्यवद्ध दयोग दृश्यं ते । वागादीनीति चक्षुः श्रोत्र मनांसि संदृश्य तु धम्य
लक्ष्यंगमपि तु वाच्यमिवेत्यर्थः । संवरणादि त्वध्यमानादित्यर्थः योहिय दुद्ध छादितत्स्यत्रौ वेतयासं वृणोती
ति । सात्मी भावादिति साम्येन कारणात्मत्वोपमामादिष्ट इत्यर्थः । पद्यपि श्रुतौ स्वापे प्राणः सर्वं गतकस्तथापि
न्यायसाम्याल्लक्ष्यस्य चात्र प्रकटत्वात् स्वापनस्य दृष्टान्तं । अग्न्यादेरूप लक्षणात्वात्सर्वोश्रयन्तं वायुप्राणयो
नुपास्यमिह्या हस्ये यमितिदृशाशाम तं । दृशादिगतं संवर्गदृष्टान्तं निगमयति यच्चेति द्वार्शांतिक सादृश्य वनिर्दि
॥७७॥ वृद्धणक्रियया देहादिपरिणमनाक्रियया । आत्मदर्शनोपासनादृप्यदृति दर्शनं प्रमितिः । एतच्च प्रमाण ज्ञा ॥७७॥
नं विधेयमितिमतमवलम्ब्योक्तम् । आदिशब्दो दृष्टान्तभूतमन आद्युपास्यर्थः । स्तुतशस्त्र वादितिमे इच्छ
न्त्य णेतिदृष्टे । स्तुतशास्त्रयोस्तु संस्कारो यथा उपावदे वतानिधानत्वात् । आज्यैः स्तुवते प्र यैठेतु गं शंस
तीति स्तुत शास्त्रेस माम्नाते । आज्य प्रउग शब्दौ स्तोत्र शास्त्र विशेषनामनी । प्रगीत मंत्रसाध्यं देवतादिगु
णसंबंधाभिधानं स्तोत्रं शस्त्रमप्रगीत साध्यं । ते किं देवताप्रकाशनाख्यसंस्कारार्थत्वेन गुणकर्मणीत
ताप्रूर्वार्थत्वेन प्रधानकर्मणी इति संदेह गुणस वंधाभिधानाहुणिन्या देवताया अभिधानेन याज्या
वत् क्रतूपयोगि देवतास्मरणस्य दृष्ट त्वा गुणकर्मत्वे प्राप्ते सि द्धान्तः । अपि वा श्रुति संयोगात्प्रक

रणेस्तौतिशंसयती क्रियोत्पत्तिं विदध्यातां । स्तुतिरिह विहिता श्रूयते स्तौतिशंसतीति । स्तुतिश्च गुणाभि
धानं न स्वरूपप्रकाशनं । यथाविशाल वक्षाः त्रिपथुवेदिनि यत्रा भिधान विवक्षानतत्र स्तुति प्रतीमो
यथा योविशाल वक्षा स्तामानयेति तस्मात् स्तौति शंसतीश्रोतार्थ लाक्ता यप्रकरणे अपूर्वोत्पत्तिं प्रति
स्तोत्र शस्त्रे विदध्यातामिति । एवमिहात्मोपासनं प्रधानकर्म आत्मानुभूतोभ्य रोपयति । अवेक्षितमिति
निष्पाद्येक र्मणा वेक्षणं गुणीकृतं । भासुपयोगमात्र स्याह दर्शपूर्णमासे तिपूजानुमंत्रणमंत्रव
त्कर्षं वारयति । प्रकरणे नाचेति ग्रहणे हेतुमाहोपांश्विति । सर्वेस्मै वेतिवाक्यान्तस्य वर्णमप्या ज्यमुत
त्वावविहितं इमको पांश्रु याजांगं । आग्नेयादीनामुत्पत्तित्रिशिष्ट पुरोडाशाद्यवरोधात्सत्त्यत्रा ज्यमा
गायं गेउ त्वाज्यनि वेशेनप्रधानं हविष्ट्वमिति । द्रव्यसंस्कारस्य गुणकर्मत्वे होमनीयस्य दुग्धाहरतीय
ह्वित्ति । येरवद्यातादिक्तिई व्यविकीर्षते संस्कृतुमिष्य ते गुणस्तत्र प्रतीयते तद्वे गुणभूतं कर्म प्रतीयते
त्यर्थः । आमोक्षस्यादेः संस्कारकर्मत्वं प्रकरणाद्वाक्याद्वा त्वदृवे नाथ इत्याह दृष्टान्तवैषम्यपूर्वकं
दर्शपूर्णमासेति । नाद्वेती यइत्याहननवानारभ्येति मध्यप्यय मिति विधित्वाभावाद्विपूर्णप क्षोपन्यासेवाणि
त ज्ञतिसुवर्णं धार्यमिति वद्विति शेष लक्षणेभि हितं अइत्यत्या क्रतुशेषः स्यात् । तस्मात्सुवर्णे हिरण्यं

भार्यादुर्दर्शपार्श्वभावात् योभवतीत्यनारभ्याधीतेसंशयः। किंशोभनवर्णहिरण्यधारणं कत्वंगमुतपुरुष
धर्म इति तत्र फलकल्पनाभयात् क्रतुनिवेशः। दुर्दर्शपार्श्व इत्यादि त्वेयं कामनाद्वविरहात् न फलपरे। न
वसत्रवह्निपरिग्रामः। क्रत्वर्थत्वेनातिसंभवात्स्यात् वैदिककर्मत्वसाम्याद्दामिहोत्रादिप्रकरणनिवेशइति
प्राप्ते। अद्रव्यत्वात् द्रव्यदेवतासंबंधग्राहित्वात् नस्यतंत्रकर्मा किंतुक्रतुशेषइति सूत्रार्थः सिद्धांतस्तु
अप्रकरणेतुतद्धर्मस्ततोविशेषात्। तद्धर्मः पुरुषधर्मएवं जातीयकं भूयतोऽप्रकरणेयमाम्नातः प्रकणा
नुधर्मा द्विशिष्यते। नचाहवनीयेजुहोतीतिहोमानुवादेनाहवनीयविधानकल्पनुवादेनधारणविधि
॥४८॥ तयेनसाक्षाद्वाक्येनक्रतुसंबंधिभवेत्। नाप्यव्यभिचारिक्रतुसंबंधाश्रयद्वारा वाक्यात्स्वर्णमप्रीतावत्क्र
तुमुपनिपतेत्। सुवर्णधारणस्यक्वापि विविद्यमानत्वेनकत्वव्यक्तिचाराभावात्तस्मात् विनि ॥४८॥
योगभंगेन हिरण्यसाधनकधारणवाक्यशेषसंगतफलाय विधीयतइति पुरुषधर्मइति। एवामिहोथा
प्रसाम्नेनकदर्शनेनामृतत्वंभार्याप्रोदितिविधानात्प्राधानकर्म नैवेति। अपूर्वविषयोऽन्यमस्येत्य
पूर्वविषयं नकेवलभिक्षाक्षीरादिरसविशेषएवानाक्षिप्यः प्रतीयते अपितु सर्ववाक्यार्थोपि तथा
सातिव्रह्मणानजिघेयमेवदेशांततात्पर्यमम्याभिधास्यहेवमन्यत्रापीति। गामान्नयेति हिवाक्येगवानय
नकर्तव्यतार्थः सोपिसाधारणइति नविवक्षिताग वानयनं वाक्यवाक्यं प्रकरणादिवाशानत्वर्थातसि

द्विरिति। अदूरविप्रकर्षेणेतिसाक्षाद्दनभिधानाद्दर्शितविप्रकर्षात्सत्वात् दूरेवस्तुगतधर्मपसमर्थोद्वारा
वस्तुविशेषलस्यलक्षणयाप्रतिपादनादिति। प्रत्यगात्मत्वेनार्थविषयत्वयाप्रतिपादयदितेभाष्यं व्याचष्टा
पी। वेदांतानामदूरविप्रकर्षेणवस्तुबोधकत्वमुपपादयति त्वंपदार्थोहीति। वासोतीतिपतदविद्याविु
लोकितमित्यर्थः। तन्नुतत्रसतीत्यर्थः। अविषयीभूतोदासीनतत्पदार्थस्यप्रत्यगात्मना वततत्त्वमसीति
सामानाधिकरण्येनास्यसंसारिणः प्रमाता त्वाभावात्रन्निवृत्तौ प्रमिसात्प्रमेयंयासोतीत्येवंभावस्यनि
निवृत्तौत्रयः प्रकाशानिवर्तंत इत्यर्थः। विगलितेति। विगलितापराक्केन तन्निर्वर्तनंयस्यसविगलितपरा
गूढत्वंविशाददशः प्रस्यक्तमापन्नोर्थोमस्यतद्विगलितपराग्रूस्यर्थं तस्यभावस्तत्त्वंएततदेकत्वसदस्यतदा
काल्लेसवतिकदेत्यतआह त्वमितितीति। तदानन्तरेन। एकार्थ्यस्यैवमास्यादिविशुद्देति। अंतरश्लोको मम
श्लोकः परपक्ष इति साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येतानित्यएवस्यादिति भाष्येणापादितेवानित्यतानूद्यते
नित्योपिमोक्षोविद्यानिवृत्तिसंस्कारः कर्मसाध्यइतिपक्षप्रतिपक्षेपेणनित्यत्वंस्थापयितुमित्यर्थः। उपवेल्लवेला
पाः संसर्गेविकृतः नत्रहेतुराविवहल्वेति। समुद्भूसंतरत्ववकायस्यतस्यभावस्तथातापेतेनदीव्यवतिव्यव
हरतीतिपौतिकः। अशुद्धिर्द्वसंस्तुपतासती। प्रथमस्कंदिनाशिनविकल्पनाभ्यांनिरसनीयः। चरमंनिरस्यति।

नहीति। अनाद्यविद्यामस्थेति शंकि तुर्वास्तव्यविद्याश्रिमतेति ननु नित्यशुद्धत्वादात्मनि न हेयसंभव इत्युक्ते कथं
शंको वत्राहैत दुक्तमिति। ब्रह्मणि नाविद्या किंतु जीवे सा चानिर्वाच्येत्यकं मध्यासभाष्ये तथाविधाच ज्ञान
निरस्येत्यपास्ति विफलेत्यर्थः। निर्वर्णिताया स्थान निष्टकेति। एवं च यथा त्वर्थः संयोगविभागाद्यर्थात्वर्थज्ञा
त्रेव चे तिमतमाश्रित्य। अन्याश्रयाख्विति। यद्यपि स्पंदरूपाभावनाचेताश्रिता दर्पणस्योपकरोतीति तथापि
संयोगविभागास्य धात्वर्थद्वारा तो तनात्मनी त्यर्थः। संयोग विभागातिरिक्तधात्वर्थस्यापि समानं धा
त्वर्थस्य संयोगविभाग द्वारा ऽतिशयजनकत्वात्। नन्वात्मनि क्रिया जन्यातिशयः संभवति तदा न द्रष्टेन
बाध्येरन्नि त्यर्थं बाधनं परामृशति अव्यवहितं। अनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येते त्यर्थं केवलनित्यत्वं व्यवहितमि
॥४५॥ ति। ननु देहादावहंविभ्रमवत एव संस्कार्यत्वमिति कथं संस्कृत एव किं न स्यादित आह तनाद्यनिर्वाच्येति। ननु ॥०४५॥
नाविद्यामात्रोपाहितेसुखदुःखव्यवहारसिद्धिरत आह स्थूलेति। स्थूलसूक्ष्माणिचतानि यथाक्रमं शरीरेंद्रि
याणि आदि शब्दान् प्राणादयः। संहतत्वमपि न तत्र स्थूलत्वेन तत्संयोगित्वं किंतु तत्रप्रविष्टत्वमित्याह तत्संघाते
ति। प्रवेशोपि न भेदेन प्रतिभासमानत्वेन किं त्वेकत्वाध्यासेनेत्याह तदभेदेनेति। अंगरागस्नानादिः फलमिति
माहतेनेति। देहाद्यावैक्येनाध्यस्त आत्मनि क्रियारोप्यतेन तु तत्संस्कारस्था अतोनान्याश्रितक्रियाफलभा
क्त्वमन्यस्येति नव्यक्तिचार इत्यर्थः। आरोपितसंस्कारान्न फलभाक्त्वमिति शंका। म हं प्रत्ययस्य पूर्वाद्यधिकस

वैलक्षण्येन परिहरतिसांव्यवहारिकेति। प्रश्नवण इति। धानुमानिप्रेत्यहोवगाह्लेनमितिव्यक्तिक्रियानुप्रवेशस्य
द्वारांतरं मेश्रमवत्विति शंकायां भाष्येतद्भावप्रतिसैव भानेनहेतुरित्याशंक्याह एतदुक्तमिति। न चावैदिकक्रिया
विषयेनेति भाष्ये ज्ञानादिविषयत्वस्योक्तत्वात्पुनः शंकोत्तरे व्यर्थे इत्याशंक्य परिहारांतरा। जिप्रायतामप्राप्यमर्थंद
त्यादिना। यद्वा चादिपूर्वपक्षे ज्ञानस्यक्रियावाच्येत्वाद्विधेयत्वमितितत्र क्रियात्वमभ्युपेत्य विधेयत्वं निरस्य क्रियेत्यत इत्या रा
ह सत्यमिति। वस्तुतो विदिक्रियाकर्मभावानुपपत्तेरित्यर्थः। औपाधिकं तु कर्मत्वमनिष्टं नियोगवादिनां। यद्वा तु
ज्ञानं क्रियैव न इयत्तवतीत्येवं परतयाभाष्यं व्याख्यायतेतदायवतीतिवज्ज्ञानातीतिपूर्वापरिभावप्रसिद्धिः इः स्थि
किंत्वास्यादिति। वैलक्षण्यांतरमितिज्ञेयवैलक्षण्यं प्रागुक्तमिदानीं ज्ञानस्याविधेयत्वं वैलक्षण्यमुच्यत इति
यंत्रविषये स्वयाकरत्वनपेक्षावोद्यते तत्र साक्रियेतियतश्चब्राध्या हारैः रेणयो जयितुंयत्रेत्रा द्यार्थंमत्र यत्र वि
षम इति ध्यानस्यवस्तुनपेक्षामुक्त्वा पुरुषेच्छाधीनत्वमुपपादयति नहीयस्याहति। वषट्करिष्यन् होता विधेयर्थानु
ध्यानात्प्राक्प्रमाणवशात् ध्यानं नासिध्यति ततः पुरुषेच्छावशवर्तीति। त्रादृतानाभ्यासो वैतस्ये वसाक्षात्कारप
र्यंत न त्वरुषेच्छाधीनेरस्या शंकयाह नवेति। उपासनायाः साक्षात्कारेनुभववपर्यंतताशंक्योक्तसाक्षात्कारस्यापि
विद्यायनयनेप्राप्तत्वादित्यर्थः। अक्रियायाः क्वाचिद्वस्तुस्वरूपविरोधित्वं प्रमाणज्ञानादैलक्षण्यमाह क्वचिद्वस्त

कव्म

स्यचेत्सविशेषिणीति। वस्तुतंत्रत्वमपाकरोति नीतीअनेन ज्ञानेऽपि वत न क्रियेति भाष्ये क्रियाशब्देन क्रियागतमव
स्थानं [illegible] अर्पयित्वा प्रतिषिध्यत इति व्याख्यातं। अतएव भाष्यकारैः ब्रह्मज्ञानं न चोदनातंत्रमित्युक्तमिति के
चोदनातंत्रत्वं प्रतिषिध्यते न तु नीतीति न क्रियेति। अतः क्रियात्वमभ्युपेत्य ज्ञानस्य विधेयत्वं न मृष्यत इति गम्यते। सांप्रदा
यिकं गुरुमुखाध्ययनादि विधिः कार्यविषय येषां ते विधिविषयाः। यस्मुर्थः शक्तः स कर्तारः कर्तासकर्मण्यधिकृ
तः स्वामी योऽधिकृतः स नियोगं स्वकीयतया बुध्यमानो नियोज्यः स च तत्रैव वर्णितरूपे विषये ज्ञाने भवतीति तस्मिन्न
ज्ञाने न भवतीत्यर्थः। उक्तविषयत्वस्य श्रवणादावभावमाह नचैवमिति। श्रवणं हि ब्रह्मात्मनि तत्त्वमसि वाक्यस्य
॥५०॥ तच्छब्दश्रुत्यादिपर्यालोचनया तात्पर्यावगमः। अस्य च विधिविशेषावच्छिन्नस्य यस्मान्नवगमे तत्कर्तव्यत्व ॥५०॥
बोधयोगात् अवगमे च श्रवणस्यैव ज्ञातत्वात् तुः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यत्वात् एवं मननस्यापि विषयावि
शेषनिपतनयुक्त्यालोचनस्यावगतस्य न कर्तुं शक्यत्वादि। उपासनस्यापि यथा श्रवणमननप्रत्ययवृ
त्तेः [illegible] द्विविधा तदेव स्वरूपभावाद्विधि। सेतार्थस्य ज्ञातस्य न पुनः कर्तव्यत्वं दर्शनस्य च ज्ञातत्वं नास्तु
टमिति। अन्यतः आम्नाय इति। दर्शनार्थं कर्तव्यत्वेनान्वयव्यतिरेकावगतां श्रवणादीननुवदतीति यच्चासि तद्द
तप्रायस्यैक श्रवणात् विमुख्यान्वयानां तावितायामरः विंकुर्वति प्रवृत्त्यति ग्रामं जनयतीत्यर्थः। प्रकृते तु सिद्धा
र्थे सिद्धे वस्तुनि वेदांतानामप्यसिध्यर्थी। सिद्धे वस्तुनि गतिग्रहकिरणादि हूयपितुमित्यर्थः। उपनिषदां

सिद्धबोधकत्वे आत्मनि पुरुषस्योपनिषद्गम्य। त्वसिद्धवत्कारो भाष्येऽनुपपन्न इत्याशंक्य तदुपयोगिन्यायः सम्य
न्यायतू देश्यते इत्याह इदमत्रेति परनरवर्तिशब्दानां बोधलिंगस्य वृत्तेः सिद्धवस्तुन्यसंभवान्न व्युत्पत्तिरित्य
त्र व्युत्पत्तिर्नेति नितरां कार्यबोध इति। यदुक्तमर्थवत्त्वेति इति तात्सिद्धे पुत्रजन्मादि बोधे पितुर्हर्षादिप्रयो
जनलाभान्न शब्दानां कार्यपरत्वं नियच्छतीत्याह अर्थवत्त्वमिति। आरव उच्चादीनां। वृक्षवालसमूहः धौतानि
शोधितानि कलधौतमयानि सौवर्णानि शैलतलानि परस्परसतथा प्रमदावनानि प्रमदानि हरिणः स हनुमान्
क्रीडावनानि तेषु विहारिणां संचरणशीलानां मणिमयशकुंतानां रत्नमयपक्षिणां निनदः। अभ्यर्णानि कदा
प्रतिपत्र जनकस्यापि तुशानंद निबंधनं पुत्रजन्मयेन सतत्त्वोक्तः सिंदूररंजितपुत्रपदांकितः पटः पटवासः सुग
वीरा मनमुपहारो च्छटानां प्रसिद्धः। महोत्सवलपद्यं। अर्थवत्त्वमिति श्लोकमागम्याचष्टे व्याचेति। अनेन
सिद्धस्याप्रतीतिपितामहिमलितत्वे प्रयुक्तो। शास्त्रत्वं हि तच्छासनादि त्येतद्व्याचष्टे एवं चेति। प्रवृत्तिनिवृत्त्याश्रयणं
हि शास्त्रे पुरुषार्थोपयं तत्त्वे तेनांतरेणाप्यायासं ज्ञानादेवानयंतीतिभवंति तरां शास्त्राणीत्यर्थः। तत्सिद्धमि
ति कृत्स्नो तदर्थेन सिद्धे युत्समास्ते इदि परामृशता वक्ष्यमाणहेतोरसिद्धिरुद्धृता। ज्योतिष्टोमादिवाक्येवार्थं
परिहरति विवाहेति। भूतार्थविषयाणीति न कार्यविषयाणीत्यर्थः। इतरथा भूतार्थप्रतीतिमात्रजनकत्वसाधने

क०ख०

सिद्धसाधनात् प्रमितिजनकत्वस्य साधने हेतोः साध्यसमानाधिकरणात्। पतत्तद्वाद्या वपि प्रस्कृतत्कृतार्थपरामृ
शति। अनुपापसर्गः सामीप्यार्थमाहानीमयं निश्चयार्थः। अयं दूरार्थमाह। सर्वासनामिति। कृत्स्नक्रियाशेषं
वेदान्तवादिनं दर्शयितुं भाष्यविशेषेणानि प्रयुक्तानि तानि व्याचष्टे ऽहंप्रत्ययेत्यादिना भाष्ये ऽसंसारीति
त्वंपदलक्ष्योऽस्यानिर्देशः। ब्रह्मेति तत्पदलक्ष्यमुक्तं। किमाशङ्क्य तत्त्वमसंसारित्वं। एवं हि तत्त्वमर्थानन्यशेषत्व
मुस्त्यादेर्यत्वेन हेतुत्वेन संबध्यते तस्येति। तत्त्वेति ऽस्य संसारिशिरस्यासाध्यांशम्। बोद्धव्या ऽविनिर्मु
क्तानवहो मेन रक्षाशेषत्वनुपपद्यते। ध्यं नेतोन संस्कार्यादिति विनियोगभंगेन ऽहोमप्राधान्यसिद्धि। अनन्यशेष
॥५१॥ त्वे स्वप्रकरणस्थत्वं हेतुत्वेन योजयति कस्मादिति। एवं सिद्धार्थव्यक्तमिति समर्थ्यते नोपनिषद्ब्रह्मा
त्मेकप्रमाण्यमुक्तं। इदानीं कवचन्यत्रसिद्धे पुत्रजन्मादौ संगतिग्रहो न ब्रह्मण्यविषयत्वादिति। न तत्रोपदि
ष्टप्रामाण्यमित्याशंक्य तत्परिहारत्वेन भाष्यमवतारयति स्यादेतदित्यादिना। स्वयंप्रकाशत्वेन स्फु
रत्वाद्यन्निसमारोपित दृश्यतिषेधेन लक्षणया शंक्य शास्त्रेणानिरूपणमिति भाष्यात्तिप्रायमाहुः यद्यपी
त्यादिना। ननु प्रत्यक्षं मोतत्समिने तत्र्याविधस्य निषेधानुकथमात्मान्युपाधिनिषेधद्वारा लक्षणा न अतन
हिप्रकारणदति। भासमाने भासमानं निषेध्यमित्येतावतानुमानेन भासमानमिति वैयर्थ्यादिह स्वतो भासमान
त्वस्याद्धिकोपाधिः शंक्य निषेधरति। तदवच्छेद कोपि न भासत इत्यत्र। न केवलं निषेधमुखेनैव

विषयनिरूपणमपि त्वात्मादिपदैरपि व्यासाद्यभिधानमुखेन परिच्छेदाभावोपलक्षितस्वप्रभ आत्मा लक्ष
णीयः स्यात्मपदप्रयुक्तान्नेतिनेती नित्वाक्याद्यात्मेति निरूपणे ब्रह्मपदप्रयुक्तावायमात्मा ब्रह्मेत्यादे ब्रह्मेति नि
रूपणे तत्त्वमसीति नेति तिरिदमर्थेय आत्मा रहंनेरहं नेति च तुर्थेत्या स्यात्तः सरपं चमाध्यायेष्वीकृष्य
तरहस्यर्थः। न केवलं भाविष्ठानत्वे नप्रपंचसत्ताप्रदत्वात्प्रसंसतोऽपि तु तनुस्फुरणप्रदत्वाद्धेत्याहापि चेति। संस्का
र्यत्वनिरासप्रस्तावे साक्षीचेतेति मंत्रोदाहरणेन प्रयुक्तत्वादिति भाष्यार्थः। नहाऽहं प्रत्ययविषयेत्यादिभाष्यमा
त्मनो नाधिगतत्वे नोपनिषदत्वोपपादनार्थं तदवतारयति नैतदेवेति। भाष्ये तस्साक्षीतीविधिकांडानधिगतत्व
ं रूपं सर्वभूतस्थत्वेन बोद्धस्य नाधिगतिः। विनश्यत्सु सर्वभूतेषु स्थितो न विनश्यतीत्यर्थः। सावयवअवा
तिविकृसनसमयानाधिगति स्वात्मत्वेन जीवोस्मीति वादिपंचरात्रत्राभिगतिः कूटस्थनित्यत्वेन काणादादि
तार्किकनाधिगतिरेकः सर्वस्यात्मेति वर्णितः। अनन्यतो नाधिगतिमुक्त्वाबाधितावकोशति। आधिगतेर्हि वा
धोनाधिगतत्वर्थः। अथवा सर्वस्यात्मत्वेन प्रत्यस्मात् तुं न शक्यः। औपनिषदत्वपुरुषस्यानन्यशेष
त्वादिलक्षणं तद्योस्माकुमनिषत्स्वेत्यादिनाविहृतं पुनर्शर्ते हि तद्विशेषणस्य आत्मत्वेप्रत्ययविरोधमा
शंक्य तस्मिन्य्यात्वेनौपनिषदत्वविहतं। अनन्यशेषत्वादिवरणायविधिशेषत्वं वेति भाष्यं तदुपयोगेण व्याचष्टे
न शक्यत इति। विध्यशेषत्वे आत्मत्वादिहेतुं व्याचष्टे कुत इत्यादिना। माभूद्विधेयकर्मशेषत्वेन विधिविषयत्व

मैमिनः स्य तए व विधीय तानि निषिध्य तां वेत्यादांशं कामप नेतुं नतु य इति भाष्यं तत्रापि हेतुत्वेनात्मत्वादि स्तेत योज
यत्स्यापि सेति। अनन्य शेषत्वे स्यतो विधेयत्वाभावे वा मत्वं हेतुरि सपित्रिंशद्वार्थः। अत्र इति भाष्यो कादि वह तो
रित्यर्थः। इमे वाह सर्वे स्वामिति। ननु यागादि विना शास्त्र मूढा दो दर्शनात्कथं पुरुषा वधिः सर्वे स्य लक्ष्यो ऽत आ
ह पुरुषो हीति। कांक्षित स्याथि स्थान त्वा पो गात्सत तत्वमेवत तद्वच्छिन्नमूनि विर्य मिवि श्यो हेय यव्य य हेतुरित्यर्थः।
ननु पुरुषोन्य निर्वाह इति नेत्या ह पुरुषा स्येति। अनंतो ऽनर्थाथिः। विकारो नात्मीत्य कर्म सा पेक्ष वे वा शेषध मों
न यात्वं वि किमाशा प्रभाव मुक्तो नहि त्व भाव मप्याह पिवेति। भाष्ये यत एव धर्मान्न्यथात्वो वो ऽत एव नित्य
मुक्तादि स्वभावः। पुरुषावधि सर्वस्य लक्ष्य इत्यत्र श्रुतिमाह तस्मात्पुरुषादिति कांक्षितस्या कांक्षितमार्थे सम
॥५२॥ मित्य कं तु स्त्रि परामर्शी तस्माच्छब्दः निरतिशय प्रत्यत्वत या विधि शेषत्वाभावे श्रुति मुद्राहरमानां तरागमन तत्वयो ॥५२॥
वेदांते व वेदत्व श्रुतिमुद्राहरतीत त्वेति। तस्य वेदस्ये त्यर्थः। ननु तर्हि धर्मावबोधन मिति वक्तव्यं तत्राह धर्म स्य
वेति। ननु प्रतिषेधा नामनुष्ठेयावोधकत्वात्कथं कर्मावबोध प्रयोजनता ऽत आह प्रतिषेधे विध्यमानेति। शा
बरस्व वन च्छाम्नायस्येति सूत्रे आम्नाय शब्दो विधि निषेधपर इति सिध्यति। विकल्प मुखेन परिहारांतरे न्युदापि
वेति द्वयमपि कर्मणां तच्छब्दानामित्यर्थः क्रियार्थत्वादित्यत्रा नर्थक्यमित्यत्र वार्थ शब्दो क्रियेय परः प्रयोजनपरो
ऽति विकल्पाद्यानिरस्य द्वितीयं निरस्यति यच्छब्दे तत्वादिना। ननु चोदनार्हि भूतं भवंतं भविष्यंतमित्येवं जाती

...त्व गमापनुमिति शाबर व चासि विधि वाक्यस्य भूतादि वोधिताभाति न ह्यादिशब्दानां क्रियाप्रयो
जनता ऽत आह कार्यमर्थमिति। कार्यान्वित भूतं वोधित्वे विधि वाक्यस्य कथं तन्न्यायेन ब्रह्म वाक्ये
क्रियाशेषभूत वस्तु बोधित्व सिद्धिरत आह प्रमाक्तिसांथिरिति। कार्यान्वित वोधित्व नियमः शब्दानां किं कुत इति
हुत प्रयोजनार्थे। तत्र केवल भूतवस्तुनि गवे मानपि प्रयोजनासिद्धि भुत्र तत्र व द्युपतिनता व तु व्युत्पत्ति वि लग्न
हनेता ... कार्यार्थे कार्य शेषेन नु कार्यान्विते पर त्वनियमाः ऽभावेपदानामति व्याघवायात्वितपरत्व
स्य अता मत आह नापीति। तर्हि किमिदानीं विशिष्टपद शक्ति नैत्याह स्वार्थ मिति। अयमभिसंधिः पदैः पदार्थाएवा
निधीयंते अर्थांतरान्वित तमा तु लक्ष्यंते। अन्यथा स्वरूप मात्रातिरेके विशिष्टा भिधाने गौरवस्यादिति। ननु
विशिष्टार्थ ऽस्वरूपाणां विशिष्टैर न विनाभावात्कथं लक्षणा नहि गवार्थः स्यान पत्यन्वयाविताभावः वार
विनाथत्वया शानेवार्थांतरमाशान्वयो लक्ष्यः। तस्य व्यवहारानुपपत्ते गात्वन्न। अनविनाऽभाविशिरोमिदं पुरु
न लक्षणात्। ननु भामूढ विनाभाव नियमस्तथापि वाच्येयस्य लक्ष्येण संबंधो वाक्यार्थेवान्वयो वाच्यः। संबा
द्विसंबंधः शुक्तिनैव वाक्यार्थत्वीयंते। तथाह शालिकनाथः वाच्यार्थस्यैव वाक्यार्थत्व नानत्वेन। साम्यान्वितस्य
लक्ष्यस्य स्यात्स्वविधेयेनसंबंधात्वितस्यात्स्यात्वन्यत्र राभावा तत्र ह न लक्षणेति। अत्रोच्यते मुख्यार्थविरोधहेतुप
तिस्त्वं लक्षणायानिदानं। तत्र यथा पदेन पदार्थ लक्षणायां वाक्यार्थस्य वाक्यार्थे संबंधानुपपत्तिः एवं

कळम

२६

वाक्यार्थप्रसयो दृष्टो नप्रयुक्तस्य पदद्वंद्वस्य येऽभिधेया अनन्वितपदार्थास्तेषां वाक्यार्थाभावानुपपत्तेरेवाभि
न्वितलक्षणायां निदानं। नवान्वितरूपस्याभिधेयस्वरूपेण संबंधानुपपत्तिः। विशिष्टरूपयोस्तादात्म्यस्य
कस्यापिस्वीकारात्। नन्वेवमप्यभिहितार्थैरर्थांतरान्वितलक्षणायां कथं नियमः अर्थांतराणामनंत्यात् उच्यते
आकांक्षासन्निधियोग्यत्वसहितार्थांतरान्वितात्पदानि लक्षयंत्यर्थानिति नातिप्रसंगिता। प्रयोगस्तु गोपदं
न आसामान्ये तिवाक्ये नानयस्वान्वितगोत्ववाचकं पदत्वात्तुरगपदवदिति। एतत्सर्वमाहैके [illegible] एकप्रयोजनासि
द्ध्यर्थं पीति। त्वं हि पदार्थानामितरेतरवैशिष्ट्यमंतरेण न घटतेऽतः प्रयोजनवत्त्वात्पदके वाक्यार्थत्वावच्छे
॥५३॥ दप्राणयान्वितः परत्वं पदानां व्याप्तिरित्यर्थः। ननु विशिष्टानामर्थानां भेदे कथमेकवाक्यताऽत आह ॥५३॥
[illegible] देति। गुणभूतानामपदार्थविशिष्टप्रधानार्थस्यैक्यादेकवाक्यत्वमित्यर्थः। पदानामनन्वितार्थपर्यव
सानेऽन्वितपर्यवसाने च भट्टसंमतिमाह यथा कुरिति। पदालक्षणया योग्येतरान्वितपरत्वं पदानां स्य
नां लक्षणायां द्वारत्वेन तत्परत्वं। तदानेदां तानां कार्यानन्वित[illegible]परत्वोपपत्तिरित्याह एवं चेति। शा
कस्यार्थस्य [illegible] जनकर्तृवचनत्वात्तु स्वाद्युमात्रपरामाभूदित्याह भव्यमिति। भा पाठापि
तिसाकिया [illegible] स्य प्रसक्तिमाह नन्विति। भव्यसंसर्गिणा रूपेण भूतमपि भव्यमित्यत्र किं का [illegible]
कैया। उभाभ्यामपि भूतार्थस्य न्वैकपमित्याह नतादात्म्येति। कार्ये हि साध्यतया प्रयोजने [illegible]